

Justyna Włodarczyk-Madejska ■

SYLWETKI NIELETNICH SPRAWCÓW, WOBEK KTÓRYCH SĄD ORZEKŁ UMIESZCZENIE W MŁODZIEŻOWYM OŚRODKU WYCHOWAWCZYM LUB ZAKŁADZIE POPRAWCZYM

Wprowadzenie

Jednym z wielu zadań kryminologii jako nauki społecznej jest gromadzenie wiedzy na temat mechanizmów kontrolnych mających na celu zapobieganie i zwalczanie przestępczości¹. Aspekt ten wydaje się szczególnie istotny, gdy sprowadza się do ustalenia przyczyn zachowań niezgodnych z prawem podejmowanych przez nieletnich, a zatem *de facto* dzieci. Ta kategoria sprawców została dość dokładnie opisana w dostępnej literaturze². Zwraca się uwagę na pewną stałość i ciągłość zachowań antyspołecznych³, których zaawansowanym stadium jest popełnienie czynu karalnego. Jego zaistnienie – zdaniem Ewy Żabczyńskiej – warunkuje skumulowanie i narastanie objawów wskazujących na niedostosowanie społeczne. Tak więc zasadne wydaje się

¹ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, Wydawnictwo Arche, Gdańsk 2007, s. 18, 19.

² Por. m.in. A. Strzembosz, *Zapobieganie niedostosowaniu społecznemu dzieci i młodzieży*, Instytut Badania Prawa Sądowego, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1979; C. Hollin, D. Browne, E. Palmer, *Przestępczość wśród młodzieży. Rozpoznanie zjawiska, diagnozowanie i profilaktyka*, przeł. E. Jusewicz-Kalter, Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2004; D. Raś, *Przestępczość i wychowanie w dwudziestoleciu międzywojennym. Wybór tekstów*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2011, oraz inne pozycje cytowane w niniejszym opracowaniu.

³ Z. Bartkiewicz, *Agresywność, kompetencje społeczne i samoocena resocjalizowanych nieletnich a ich przestępczość w okresie dorosłości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2013, s. 27.

traktowanie przestępczości nieletnich jako efektu końcowego procesu niedostosowania⁴. Helena Kołakowska-Przełomiec i Dobrochna Wójcik wskazały dwa środowiska, które odgrywają najważniejszą rolę w życiu młodego człowieka, tj. rodzinę i szkołę. Środowiska te pełnią funkcję wychowawczą, ale mogą również stać się podłożem do rozwoju niedostosowania społecznego⁵. W rozwoju tym szczególną uwagę poświęca się także środowisku rówieśniczemu czy środkom masowego przekazu⁶.

Jedną z koncepcji wyjaśniających agresywność, przemoc czy zachowania antyspołeczne jednostki jest Model Rozwoju Społecznego (*The Social Development Model – SDM*). Jest to koncepcja Catalano i Hawkinsa opracowana w latach 80., której założenia oparte są głównie na teorii kontroli Hirschiego. Zakłada ona, że przyczyną nieprawidłowych zachowań są niewłaściwe relacje (z rodziną, szkołą i rówieśnikami) oraz utrzymywanie kontaktu z towarzystwem osób zdemoralizowanych, określanych przez Zdzisława Bartkowicza „dewiacyjnymi rówieśnikami”⁷. Socjalizacja w ramach tego modelu postrzegana jest jako proces, na który składają się: włączenie w aktywność i nawiązanie interakcji z innymi, w tym przede wszystkim: dostrzeganie możliwości włączenia i nawiązania relacji, stopień włączenia i interakcji, umiejętność skutecznego włączenia się oraz otrzymanie pozytywnych wzmocnień po jego dokonaniu. Socjalizacja jest o tyle istotna, że prowadzi do ukształtowania się więzi jednostki ze społeczeństwem, które sprawują kontrolę nad zachowaniem jednostki, w tym również powstrzymują od podejmowania zachowań niezgodnych z prawem⁸. Wiąż ta, zgodnie z teorią kontroli Hirschiego, składa się z czterech elementów: przywiązania (pozytywnego związku emocjonalnego z innymi), zaangażowania (uczestnictwa w działalności, którą uznaje się za ważną), zaabsorbowania (zaangażowania w wiele aktywności zgodnych z prawem) i przekonania (gotowości do przestrzegania norm uznanych za słuszne). Hirschi stwierdził, że prawdopodobieństwo zaistnienia zachowania przestępczego pojawia się w momencie braku lub osłabienia któregośkolwiek z wymienionych elementów⁹. Zarówno twórcy, jak i kontynuatorzy Modelu Rozwoju Społecznego przyczyn przemocy, agresywności, ale również zachowań przestępczych upatrują w pozytywnych i negatywnych uwarunkowaniach, czyli tzw. czynnikach ryzyka oraz czynnikach ochronnych. Wielu badaczy, mimo spójnych definicji wymienionych pojęć, na podstawie własnych analiz wskazuje różne zmienne pozwalające na ich operacjonalizację. Poniżej został zamieszczony syntetyczny przegląd tylko niektórych z nich.

⁴ E. Żabczyńska, *Przestępczość dzieci*, PWN, Warszawa 1983, s. 38.

⁵ H. Kołakowska-Przełomiec, D. Wójcik, *Selekcja nieletnich przestępców w sądach rodzinnych*, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1990, s. 84.

⁶ Z. Bartkowicz, *Agresywność...*, *op. cit.*, s. 27.

⁷ *Ibidem*, s. 27.

⁸ *Ibidem*, s. 28.

⁹ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia...*, *op. cit.*, s. 129.

Czynniki ryzyka to wydarzenia lub warunki, które zwiększają prawdopodobieństwo wystąpienia destrukcyjnych lub przestępczych zachowań (*increased probability of delinquency*) lub innymi słowy – prognoza wystąpienia zachowań przestępczych w przyszłości (*predictive of future criminal behavior*). Czynniki ryzyka mogą występować na różnych poziomach – indywidualnym, rodzinnym oraz społecznym, przy czym, jak podkreślają Christoffer Carlsson i Jerzy Sarnecki, bardzo często mają one charakter kumulatywny. Oznacza to np., że problemom w domu rodzinnym mogą towarzyszyć problemy w szkole¹⁰. Helena Kołakowska-Przełomiec i Dobrochna Wójcik wśród czynników mających znaczenie w środowisku rodzinnym wymieniają strukturę rodziny i jej status społeczno-zawodowy, istnienie nieprawidłowych więzi emocjonalnych między poszczególnymi jej członkami, występującą niekorzystną atmosferę moralno-wychowawczą, związaną nierzadko z nadużywaniem alkoholu przez któregoś z rodziców. Natomiast w środowisku szkolnym – doświadczanie niepowodzeń szkolnych w postaci uzyskiwania złych wyników w nauce oraz zaburzeń w zachowaniu¹¹. Badania przeprowadzone przez Claire Flood-Page i innych na grupie osób w wieku 12–17 lat, które dopuścili się popełnienia poważnego czynu karalnego, pozwoliły na wyróżnienie czterech głównych czynników, typowych dla badanych chłopców. Zaliczono do nich: używanie narkotyków, niechętny stosunek do nauki oraz dokonywanie ucieczek ze szkoły, niewystarczającą kontrolę rodziców i przebywanie w towarzystwie osób zdemoralizowanych, jak również częste przebywanie w miejscach publicznych. Wystąpienie każdego z nich, zdaniem autorów, zwiększyło prawdopodobieństwo zaistnienia czynu. Podobna analiza nie została przeprowadzona w stosunku do dziewcząt ze względu na ich niewielki odsetek w badanej próbie. Jednak, jak twierdzą autorzy, czynniki ryzyka opracowane wobec chłopców można uznać za tożsame także w grupie dziewcząt¹². Carlsson i Sarnecki zauważają, że spośród wszystkich wyżej wymienionych szczególnie znaczenie należy przypisać czynnikom występującym w środowisku rodzinnym. Uznaje się je za kluczowy element pozwalający zrozumieć kariery kryminalne nieletnich. Do czynników tych zalicza się przede wszystkim wychowanie w rozbitej rodzinie, niski status socjoekonomiczny i uzależnienia. Mówi się wprost, że funkcjonowanie rodziny ma znaczący wpływ na obecne i przyszłe zachowania młodzieży¹³ i dalej: „w przestępczym postępowaniu młodej osoby pewną rolę może odgrywać jej rodzina¹⁴”. Ewa Kiliszek pisze o transmisji doświadczeń (korzystnych i niekorzystnych) z okresu dzieciństwa i dorastania na dalszy rozwój¹⁵. Można zatem powiedzieć, że przy analizie zjawiska

¹⁰ C. Carlsson, J. Sarnecki, *An introduction to life-course criminology*, Sage Publications, Thousand Oaks 2016, s. 77.

¹¹ H. Kołakowska-Przełomiec, D. Wójcik, *Selekcja nieletnich...*, *op. cit.*, s. 98.

¹² R. H. Burke, *Young People, Crime and Justice*, Routledge, New York 2016, s. 7, 8.

¹³ C. Carlsson, J. Sarnecki, *An introduction to life-course...*, *op. cit.*, s. 81.

¹⁴ C. Hollin, D. Browne, E. Palmer, *Przestępczość wśród młodzieży...*, *op. cit.*, s. 17.

¹⁵ E. Kiliszek, *Czynniki ryzyka sprzyjające niedostosowaniu społecznemu i przestępczości nieletnich*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja” 2013, nr 21, s. 168.

przestępczości nieletnich uwagę zwraca się nie tylko na stwarzanie problemów przez samych nieletnich, ale również na wywodzenie się z rodzin problemowych¹⁶. Dagmara Woźniakowska-Fajst zaznacza jednak, że występowanie czynników ryzyka nie stanowi samoistnej przesłanki długiej kariery dewiacyjnej. Na poparcie tak skonstruowanej tezy autorka przywołuje przede wszystkim opracowane przez Terry T. Moffit dwa wzorce aktywności niezgodnej z prawem, w tym: sprawców zaangażowanych chronicznych, których kariera kryminalna rozpoczęta w okresie dzieciństwa podlega kontynuacji przez całe dorosłe życie, jak również sprawców popełniających czyny dewiacyjne tylko w okresie dojrzewania¹⁷.

Czynniki ochronne nie zostały poddane tak szczegółowej analizie. Zdzisław Bartkowicz zwraca uwagę na zachwiane proporcje między czynnikami ryzyka i chroniącymi stanowiącymi przedmiot różnych badań. Wskazuje na przewagę tych pierwszych. Twierdzi, iż wynika to z postawy samych badanych, którzy chętniej koncentrują się na zagrożeniach i aspektach negatywnych niż pozytywnych, ochraniających przed niekorzystnymi wpływami. Konstatuje to słowami: „wiemy, co jest szkodliwe, ale nie wiemy co pomaga”¹⁸. Jako przykład większej koncentracji na czynnikach ryzyka podaje badania Michaela W. Arthura i innych. Badacze ci uwzględnili łącznie 32 czynniki, w tym tylko dziewięć ochronnych. Zaliczono do nich: występowanie pozytywnych wzmocnień dla prospołecznych postaw jednostki zarówno w środowisku rodzinnym, szkolnym, jak i rówieśniczym¹⁹. Zdaniem Bartkowicza tłumaczenie zachowań agresywnych i przestępczych teoriami kontroli społecznych pozwoliło w pewnym stopniu zrównoważyć znaczenie obu grup czynników lub nawet uczynić czynniki ochronne istotniejszymi dla wyjaśnienia takich zachowań²⁰. Koncentracja na odporności stanowiła przedmiot zainteresowania głównie psychologów. Dla przykładu Robert Opora w badaniach skuteczności resocjalizacji wykorzystał koncepcję odporności psychicznej. Uznał bowiem, że ma ona znaczący wpływ na powstanie korzystnych zmian w zachowaniu nieletnich. Narzędziem badawczym była Skala Odporności Psychiczej Prince-Embury, złożona z trzech części: poczucia mistrzostwa (m.in. optymizmu, poczucia własnej skuteczności), relacji interpersonalnych (m.in. zaufania, wsparcia i tolerancji), emocjonalnej reaktywności (w tym wrażliwości i opanowania). Uzyskane wyniki pozwoliły stwierdzić, że czynniki odporności psychicznej mierzone powyższą skalą, jak również samoocena osiągają wyższy poziom u nieletnich, w których zachowaniu

¹⁶ I. Rzeplińska, *Sylwetki społeczne nieletnich – późniejszych dorosłych sprawców przestępstw*, „Archiwum Kryminologii” 2009, t. XXIX–XXX, s. 415.

¹⁷ D. Woźniakowska-Fajst, *Resocjalizacja i prewencja: doświadczenia programu Nurse-Family Partnership*, w: G. Kudlak (red.), *Instytucjonalna resocjalizacja nieletnich. Wyzwania i perspektywy rozwoju*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2016, s. 112.

¹⁸ Z. Bartkowicz, *Agresywność...*, *op. cit.*, s. 33.

¹⁹ *Ibidem*, s. 29.

²⁰ *Ibidem*.

nastąpiła poprawa. Bartkowicz pisze, że odporność mająca stanowić przeciwagę dla czynników ryzyka musi opierać się przede wszystkim na kompetencjach społecznych, które umożliwią nawiązanie poprawnych relacji z innymi, na umiejętności rozwiązywania problemów, aktywności religijnej, poczuciu sensu życia i autonomii. Budowanie tej odporności powinno nastąpić przede wszystkim w środowisku rodzinnym, w dalszej kolejności może być wzmacniane przy udziale innych instytucji. Większa koncentracja na czynnikach ochronnych jest zgodna z dyrektywą postępowania z nieletnimi, zakreśloną w art. 3 Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich²¹ (dalej: u.p.n.), tj. dążeniem do osiągnięcia korzystnych zmian w osobowości i zachowaniu nieletniego²². Losel i Farrington dokonali podziału czynników ochronnych na czynniki bezpośrednio chroniące (*direct protective factors*) oraz czynniki chroniące w sensie buforowania (*buffering protective factors*), które mimo występowania czynników ryzyka obniżają prawdopodobieństwo zaistnienia negatywnego skutku. Autorzy na podstawie 112 badań longitudinalnych przeprowadzonych w latach 1990–2009 sporządzili listę 30 czynników chroniących przed przemocą młodzieży, definiowaną przez autorów m.in. jako agresywne zachowanie, przestępczość, znieważenie, zachowanie antyspołeczne. Czynniki te podzielili na pięć grup: indywidualne, rodzinne, szkolne, rówieśnicze, otoczenia. Znalazły się w nich takie jak: inteligencja powyżej przeciętnej, ponadprzeciętny status socjoekonomiczny rodziny, dobre wyniki w nauce, niedewiacyjni przyjaciele, brak przemocy w otoczeniu²³. Inne, wymieniane przez Zbigniewa Gaś, to: angażowanie się w działania prospołeczne, doświadczenia uznawane za prospołeczne, jasne standardy etyczne, pozytywny obraz siebie, wysoka samoocena, negatywny stosunek do działalności niezgodnej z prawem, ukształtowane pozytywnie relacje z dorosłymi, zaangażowanie w życie religijne, wysokie kompetencje społeczne oraz aspiracje życiowe²⁴. W Instytucie Psychiatrii i Neurologii w Warszawie zespół w składzie: Krzysztof Ostaszewski, Anna Rusecka-Krawczyk i Magdalena Wójcik przeprowadził badania młodzieży z warszawskich gimnazjów. Ich celem było ustalenie dynamiki i wpływu czynników ryzyka oraz ochronnych na rozwój zachowań problemowych w tej grupie w okresie trzyletniej edukacji gimnazjalnej. Zidentyfikowane czynniki ochronne to głównie: rozmowy z rodzicami o wydarzeniach dnia codziennego, spędzanie czasu z mamą oraz wsparcie emocjonalne z jej strony, dostrzeganie pozytywnego związku między nauką a osiąganiem celów życiowych, rodzicielski monitoring

²¹ Ustawa o postępowaniu w sprawie nieletnich (Dz.U. z 2014 r. poz. 382 z późn. zm.).

²² Z. Bartkowicz, *Agresywność...*, op. cit., s. 30, 31.

²³ D.P. Farrington, *The development on offending and antisocial behavior from childhood: key findings from the Cambridge Study in Delinquent Development*, „Journal of Child Psychology and Psychiatry”, 1995, t. 36(6), s. 929–964, za: Z. Bartkowicz, *Agresywność...*, op. cit., s. 33, 34.

²⁴ Z.B. Gaś, *Charakterystyka projektu badawczego*, w: Z.B. Gaś (red.), *Efektywność instytucjonalnych form pomocy na rzecz młodzieży zagrożonej wykluczeniem społecznym*, Lublin 2008, s. 25, 26.

nad korzystaniem dziecka z czasu wolnego, udział w praktykach religijnych²⁵. Ewa Kiliszek również dokonała kategoryzacji czynników ochronnych. Należy ją uznać za w pełni spójną z wyżej wymienianymi. Autorka zaliczyła do tej grupy: silną więź z rodziną, zainteresowanie nauką szkolną, regularne praktyki religijne, poszanowanie norm i przepisów prawnych, przynależność do grupy pozytywnej²⁶.

Mając na względzie powyższe rozważania, istotna wydaje się potrzeba stałego identyfikowania i omawiania zarówno czynników ryzyka, jak i ochronnych. Niestety, nie wszystkie metody badawcze umożliwiają analizę obu grup czynników w takim samym zakresie. Badania kryminologiczne oparte na danych urzędowych, sądowych czy rejestrowanych dostarczają głównie informacji o zachowaniach podlegających kontroli społecznej i identyfikowanych jako czynniki ryzyka. Dlatego też w niniejszym opracowaniu uwaga zostanie poświęcona jedynie tym czynnikom, głównie w wymiarze środowiska rodzinnego, wyłonionym na podstawie materiału badawczego zgromadzonego w trakcie realizacji w Instytucie Wymiaru Sprawiedliwości (dalej: Instytut), na zlecenie Ministerstwa Sprawiedliwości, projektu „Stosowanie środka wychowawczego w postaci umieszczenia w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych oraz środka poprawczego przez sądy rodzinne i nieletnich w świetle danych statystycznych i badań aktowych”.

1. Metodologia badań

Podstawowym celem wymienionego projektu było przeanalizowanie decyzji sędziowskich głównie w aspekcie zaleceń wydawanych w opiniach diagnostycznych rodzinnych ośrodków diagnostyczno-konsultacyjnych²⁷ (obecnych opiniodawczych zespołów sądowych specjalistów) oraz schronisk dla nieletnich. Postawione pytania badawcze sprowadzały się do ustalenia: kim byli nieletni, wobec których orzeczono izolacyjny środek wychowawczy w postaci umieszczenia w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych lub środek poprawczy, jakim materiałem dowodowym dysponował sąd dla nieletnich, podejmując decyzję o powyższym. W tym zakresie przeanalizowano postanowienia sądu w przedmiocie dopuszczenia dowodu z opinii diagnostycznej (zwłaszcza pytań kierowanych przez sąd do zespołu diagnostycz-

²⁵ K. Ostaszewski, A. Rusecka-Krawczyk, M. Wójcik, *Co chroni młodzież przed ryzykownymi zachowaniami? Badania warszawskich gimnazjalistów*, Instytut Psychiatrii i Neurologii w Warszawie, https://www.researchgate.net/profile/Krzysztof_Ostaszewski/publication/267228564_Co_chroni_młodzieS_przed_ryzykownymi_zachowaniami_Badania_warszawskich_gimnazjalistow/links/545b414d-0cf2c46f6643b874.pdf?origin=publication_detail [dostęp: 5.05.2017]; por. także E. Kiliszek, *Czynniki ryzyka... op. cit.*, s. 187–189.

²⁶ E. Kiliszek, *Kontekst rodzinny w kształtowaniu się negatywnych postaw społecznych młodzieży*, w: G. Kudlak (red.), *Instytucjonalna resocjalizacja...*, op. cit., s. 141.

²⁷ Autorka używa nazwy obowiązującej do 1 stycznia 2016 r. ze względu na fakt, iż przedmiot badań stanowiły sprawy zakończone w 2014 r., a zatem takie, w których opinie diagnostyczne zostały rzeczywiście sporządzone przez zespoły diagnostyczne rodzinnych ośrodków diagnostyczno-konsultacyjnych.

nego) oraz sporządzone opinie (z uwzględnieniem ich elementów, zastosowanych metod i technik badawczych oraz zaleceń co do orzeczenia konkretnego środka). Sprawdzono również, w jakich sprawach strony postępowania składają wnioski o sporządzenie uzasadnienia wydanego w sprawie orzeczenia oraz jak często wnoszą środek zaskarżenia. Analizie poddano także pozostały materiał dowodowy zgromadzony w aktach badanych spraw, ze szczególnym uwzględnieniem wywiadów środowiskowych, opinii sądowo-psychiatrycznych oraz opinii szkolnych. Na podstawie zgromadzonego materiału możliwe było przeprowadzenie analizy czynników mających wpływ na decyzje podejmowane przez sąd.

Projekt został zrealizowany przy wykorzystaniu metody badania danych zastanych w postaci akt spraw sądowych. Dobór próby nastąpił na podstawie sygnatur spraw, w których w 2014 r. wobec nieletnich sąd prawomocnie orzekł środek wychowawczy w postaci umieszczenia w młodzieżowym ośrodku wychowawczym oraz środek poprawczy. Sygnatury spraw, które posłużyły jako operat losowania, zostały udostępnione Instytutowi przez Krajowy Rejestr Karny. Z uwagi na znaczną dysproporcję orzeczonych w 2014 r. środków do badań dobrano wszystkie sprawy zakończone orzeczeniem zakładu poprawczego zarówno w formie bezwzględnej, jak i z warunkowym zawieszeniem jego wykonania, łącznie 232. Wylosowano również 200 spraw, w których zapadło orzeczenie umieszczenia w młodzieżowym ośrodku wychowawczym. Ogółem zatem zwrócono się do prezesów sądów rejonowych o wypożyczenie 432 akt spraw. Ostatecznie do Instytutu wpłynęło 370 z nich. Dotyczyły one 457 nieletnich, w tym 397, wobec których orzeczono środki, o których mowa powyżej. Grupę tą określono jako właściwą i poddano szczegółowej analizie. Wobec pozostałych 60 nieletnich sąd orzekł inny środek bądź wydał postanowienie o umorzeniu postępowania. Grupa ta na etapie opracowywanego raportu z badań²⁸ posłużyła jedynie w celach porównawczych.

Narzędzie badawcze stanowił kwestionariusz do badania akt spraw sądowych, przygotowany na potrzeby badań i zweryfikowany w trakcie badań pilotażowych przeprowadzonych w dwóch sądach: Sądzie Rejonowym dla Warszawy Śródmieścia oraz Sądzie Rejonowym dla Warszawy Pragi-Północ. Kwestionariusz zawierał łącznie 89 pytań podzielonych na siedem części, w tym odpowiednio: dane o nieletnim, czyn karalny, przebieg postępowania, opinia zespołu diagnostycznego, wywiad środowiskowy, opinia sądowo-psychiatryczna, opinia o nieletnim ze szkoły.

Tak szeroko zakreślony projekt badawczy stanowił odpowiedź na trzy zasadnicze pytania: wobec jakich nieletnich, na podstawie jakiego materiału dowodowego, jaki środek orzekł sąd. W niniejszym opracowaniu znajdzie się odpowiedź tylko na pierwsze z nich. Postawiono następujące, szczegółowe pytania badawcze:

²⁸ Raport dostępny jest na stronie Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości: http://www.iws.org.pl/pliki/files/W%C5%82odarczyk-Madejska%20J_Stosowanie%20%C5%9Brodka%20wychowawczego.pdf [dostęp: 5.05.2017].

1. Czy płeć wpływa na częstsze popełnianie czynów karalnych?
2. Czy wiek wpływa na częstsze dopuszczanie się czynów karalnych?
3. Czy można mówić o związku poziomu szkolnego z popełnianiem czynów karalnych?
4. Czy miejsce zamieszkania ma wpływ na liczbę i rodzaj popełnianych czynów karalnych?
5. Czy inne negatywne zachowania nieletnich mogą przyczynić się do popełniania czynów karalnych?
6. Czy wcześniejszy kontakt z wymiarem sprawiedliwości może mieć wpływ na ponowny konflikt z prawem?
7. Czy warunki wychowawcze mają wpływ na stwarzanie przez nieletnich problemów w szkole i poza nią?
8. Czy możliwe do zidentyfikowania czynniki ryzyka występujące w środowisku rodzinnym różnicuje płeć badanych?

Na podstawie zebranego materiału opracowano sylwetkę nieletnich, wobec których sąd orzekł najsurowsze środki wymienione w art. 6 u.p.n. Operacjonalizacja pojęcia „sylwetka nieletnich” została przeprowadzona przy wykorzystaniu następujących zmiennych: płci, wieku (w chwili popełnienia czynu karalnego, w chwili wszczęcia postępowania), miejsca zamieszkania, poziomu szkolnego, problemów występujących w rodzinie, problemów stwarzanych przez nieletniego zarówno w szkole, jak i poza nią oraz wcześniejszego kontaktu z wymiarem sprawiedliwości i stosowanych uprzednio środków oraz kwalifikacji prawnej popełnionego czynu. Charakterystykę tą uzupełniono o informacje dotyczące struktury rodziny, sytuacji majątkowej i bytowej, wykształcenia rodziców. Analizę sylwetek nieletnich bez uwzględnienia charakterystyki środowiska wychowawczego uznano za niepełną. Stąd świadomie na potrzeby niniejszego opracowania wykorzystano zarówno informacje dotyczące samych nieletnich, jak i rodzin, w jakich się wychowywali. Uzasadnienie łączenia tych dwóch elementów zostało omówione we wprowadzeniu. Dodatkowo w artykule zamieszczono syntetyczne opisy niektórych z badanych przypadków. Mają one na celu zilustrowanie omawianych problemów.

2. Płeć a popełnienie czynu karalnego

Jak już wspomniano, badaną próbę stanowiło 397 nieletnich. Wobec większości z nich, tj. ok. 81%, powodem wszczęcia postępowania w sprawie było popełnienie czynu karalnego. Sprawy pozostałych 75 zostały zainicjowane wykazywanymi przejawami demoralizacji. Informacja o strukturze przesłanek inicjujących postępowanie ma istotne znaczenie dla dalszej analizy.

Badana próba była dość mocno zróżnicowana pod względem płci. Zdecydowanie przeważali chłopcy, których udział wyniósł ponad 80%, przy niespełna 20% dziewcząt.

W trakcie analizy uzyskanych wyników sprawdzono, czy przy uwzględnieniu kryterium powodu wszczęcia postępowania proporcja ta będzie stała. Okazało się, że podobny stosunek można zaobserwować w odniesieniu do kategorii popełnionego czynu. Natomiast w przypadku wykazywanych przejawów demoralizacji znacząco się on różnił. Mimo że badane dziewczęta nadal stanowiły mniejszość, ich udział wyniósł aż 45%.

Uzyskane wyniki badań zestawiono z analizą statystyczną przeprowadzoną na danych udostępnionych z Ministerstwa Sprawiedliwości o liczbie prawomocnie orzeczonych środków wobec nieletnich w latach 2004–2014. Analiza ta pozwoliła na zaobserwowanie dwóch tendencji. Po pierwsze, zmieniły się proporcje poszczególnych przesłanek inicjujących postępowanie wobec nieletnich. Od 2004 r. następuje systematyczny spadek udziału popełnianych czynów karalnych na rzecz wykazywanych przejawów demoralizacji. W 2004 r. stosunek ten wynosił odpowiednio 65% i 35%, w roku 2014 natomiast – 51% i 49%. Po drugie, zmiana nastąpiła także w strukturze nieletnich, wobec których podstawę wydania orzeczenia stanowiły wykazywane przejawy demoralizacji. O ile w 2004 r. udział chłopców wynosił 74%, o tyle pod koniec analizowanego okresu zmniejszył się do 66%²⁹. Badana próba różniła się zatem od ogólnej populacji nieletnich w 2014 r. Możemy mówić o nadreprezentacji osób, które popełniły czyn karalny, oraz znacznie mniejszym odsetku osób wykazujących przejawy demoralizacji (różnice po 30 p.p.). Wynika to niewątpliwie z przedmiotu badań oraz przesłanek zastosowania umieszczenia w zakładzie poprawczym. Orzeczenie bowiem środka poprawczego – wpisane w ten przedmiot – warunkuje przede wszystkim popełnienie czynu karalnego³⁰. Badana próba zachowała natomiast proporcje płci niemal adekwatne do ogółu populacji nieletnich. 45% badanych wykazujących przejawy demoralizacji stanowiły dziewczęta (przy odsetku 37% ogółu populacji nieletnich). Odnotowano również ich 14% udział wśród badanych, dla których powodem wszczęcia postępowania było popełnienie czynu karalnego (w ogóle populacji odsetek ten wyniósł 21%).

Udział nieletnich dziewcząt w badanej próbie w porównaniu z innymi wynikami badań należy uznać za znaczny. Podobny odsetek (blisko 18%) został odnotowany przez Witolda Klauusa w badaniach poświęconych nieletnim, którzy nie ukończyli 13 roku życia. Autor uzyskany procent również uznał za wysoki³¹. Dla porównania, w badaniach Marianny Korcyl-Wolskiej z 1985 r. występowało ok. 5% dziewcząt, natomiast z 1997 r. – 10%³². Badania Beaty Czarneckiej-Działuk, Katarzyny Drapały,

²⁹ J. Włodarczyk-Madejska, *Przestępczość nieletnich i sądowa reakcja na nią w świetle danych statystycznych*, w: K. Buczkowski, W. Klaus, P. Wiktorska, D. Woźniakowska-Fajst (red.), *Zmiana i kontrola. Społeczeństwo wobec przestępczości*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2017, s. 162–165.

³⁰ Art. 10 u.p.n.

³¹ W. Klaus, *Dziecko przed sądem. Wymiar sprawiedliwości wobec przestępczości młodszych nieletnich*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2009, s. 198.

³² M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce*, Zakamycze, Kraków 2001, s. 103, 104.

Anny Więcek-Durańskiej, dotyczące sprawców czynów najpoważniejszych – zdefiniowanych w art. 10 § 2 kk – pozwoliły na podobną obserwację – dziewczęta stanowiły bowiem niespełna 9% badanej próby³³.

Można zatem powiedzieć, że zarówno wyniki badań aktowych, jak i analiza danych statystycznych pozwala zaobserwować zależność między płcią a prawdopodobieństwem uwikłania się w konflikt z prawem. Prawdopodobieństwo to zwiększa fakt bycia chłopcem. W kryminologii różnice między skalą przestępczości kobiet i mężczyzn są wyjaśniane za pomocą pojęcia *gender gap in crime*. Badania w tym zakresie miały swój początek w XIX w. Co istotne, stanowiły przedmiot zainteresowania lekarzy, psychiatrów, psychologów, antropologów kryminalnych. Działalność przestępcza kobiet tłumaczona była w różny sposób, w tym m.in. cechami płciowymi oraz cechami psychicznymi „stanów wyjątkowych” (występujących w okresie menstruacji czy klimakterium), związkiem warunków środowiskowych z płcią, kulturowo uwarunkowaną socjalizacją, specyficznymi kobiecymi rolami³⁴, chronioną pozycją kobiet w społeczeństwie, której efektem jest ograniczona możliwość i zdolność do popełniania przestępstw³⁵. Szczegółowa analiza teorii kryminologicznych wyjaśniających przestępczą aktywność kobiet nie zostanie przeprowadzona w niniejszym opracowaniu. Niemniej jednak należy zauważyć, że stanowiła przedmiot rozważań podjętych m.in. przez Dagmarę Woźniakowską-Fajst w książce *Nieletnie. Niebezpieczne, niegrzeczne, niegroźne?*³⁶ oraz Magdalenę Grzyb i Ewę Habzdę-Siwiek w opracowaniu *Płeć a przestępczość. O problemie dysproporcji płci wśród sprawców przestępstw z użyciem przemocy*³⁷. Woźniakowska-Fajst przywołuje wyniki badań amerykańskich, pokazujące zmniejszanie się dysproporcji płci osób dopuszczających się przestępstw, przy czym zaznacza, że analizie została poddana jedynie kategoria czynów z użyciem przemocy. Celem wyjaśnienia zmniejszenia się różnic udziału poszczególnych grup przyjęto dwie hipotezy. Pierwsza zakładała, że kobiety popełniają więcej przestępstw niż kiedyś. Ma to związek ze zmianą stylu życia, większymi swobodami, intensywniejszym narażeniem na stres, życiem w biedzie i napięciu. Druga natomiast wyjaśniała, że faktyczna liczba czynów agresywnych, których dopuszczają

³³ B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, A. Więcek-Durańska, *Odpowiedzialność nieletnich za czyny z art. 10 § 2 k.k. przed sądem rodzinnym i przed sądem karnym*, „Archiwum Kryminologii” 2012, t. XXXIV, s. 290.

³⁴ Anna Wojnarska podkreśla, że role kobiece są bardziej ekspresyjne (sprowadzające się głównie do tworzenia rodzinnych więzi, dbania o potomstwo, tworzenia atmosfery bezpieczeństwa i miłości), męskie natomiast – bardziej instrumentalne (zapewnienie bytu i prestiżu rodzinie). Zdaniem autorki sam proces socjalizacji obu płci przebiega odmiennie (A. Wojnarska, *Kompetencje komunikacyjne nieletnich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2013, s. 196).

³⁵ D. Woźniakowska-Fajst, *Nieletnie. Niebezpieczne, niegrzeczne, niegroźne?*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2010, s. 71, 72.

³⁶ *Ibidem*, s. 71–87 i n.

³⁷ M. Grzyb, E. Habzda-Siwiek, *Płeć a przestępczość. O problemie dysproporcji płci wśród sprawców przestępstw z użyciem przemocy*, „Archiwum Kryminologii” 2013, t. XXXV, s. 95–135.

się kobiety, nie zwiększyła się. Zmniejszyła się natomiast tolerancja na takie zachowania, w związku z czym kobiety zaczęły być bardziej widoczne w statystykach³⁸. Grzyb i Habzda-Siwiek obserwacje te określili jako hipotezę zmiany zachowania (w jej kontekście piszą o upodabnianiu się zachowań kobiet do zachowań mężczyzn) oraz hipotezę zmiany polityki³⁹. Autorki na podstawie przeprowadzonej analizy statystycznej wnioskują, że kobiety częściej zaczęły się pojawiać w statystykach policyjnych. Podkreślają jednak, podobnie jak Woźniakowska-Fajst, że widoczność ta wcale nie musi oznaczać nasilenia ich kryminalnej aktywności. Sugerują, by analizy w tym zakresie uzupełniać o zmienną dodatkową, jaką jest wiek. Konkludując, stwierdzają, że zmniejszająca się dysproporcja płci najprawdopodobniej jest cechą w większym stopniu charakteryzującą młodsze grupy wiekowe niż starsze⁴⁰.

Mając na względzie powyższe rozważania, jak również odsetek nieletnich dziewcząt, wyższy niż w dotychczas prowadzonych badaniach, za stosowne uznano dokonanie w dalszej części opracowania porównania nieletnich obu płci, jak również określenie czynników ryzyka występujących głównie w środowisku rodzinnym dla każdej z nich. W tym miejscu należy przypomnieć, że Flood-Page i inni nie dokonali takiej charakterystyki z uwagi na znikomy odsetek badanych dziewcząt. Niemniej jednak założyli, że czynniki zauważone w grupie nieletnich chłopców są tożsame również w grupie nieletnich dziewcząt⁴¹.

3. Wiek a popełnianie czynów karalnych

Analiza wieku badanych została przeprowadzona na podstawie dwu kryteriów: wieku w chwili popełnienia czynu karalnego oraz wieku w chwili wszczęcia postępowania o demoralizację. W pierwszej kategorii – popełnionego czynu karalnego – wiek badanych pozwolił na wyodrębnienie dwóch grup: nieletnich młodszych do 15 roku życia oraz nieletnich starszych w wieku 15–16 lat. Grupa pierwsza stanowiła ok. 32% ogółu, co oznacza, że ponaddwukrotnie częściej czyny karalne popełniane były przez piętnasto-szesnastolatków. Największą aktywność w tym zakresie przejawiały piętnastoletnie dziewczęta oraz szesnastoletni chłopcy. W badanej próbie uwzględniony został przypadek dwunastoletniego chłopca. Popełniony przez niego czyn sąd wskazał tuż obok przejawów demoralizacji jako podstawę orzeczonego w sprawie środka. Sprawa osiemnastolatka stanowiła natomiast wyjątek i dotyczyła orzeczenia skierowania do zakładu poprawczego w wydziale karnym na podstawie art. 10 § 4 kk (por. tabela 1).

³⁸ D. Woźniakowska-Fajst, *Nieletnie...*, op. cit., s. 85.

³⁹ M. Grzyb, E. Habzda-Siwiek, *Płeć a przestępczość...*, op. cit., s. 96, 97.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 134.

⁴¹ Por. przyp. 13.

Tabela 1. Wiek i płeć nieletnich w chwili popełnienia czynu karalnego

		Wiek w chwili popełnienia czynu karalnego						Ogółem
		12	13	14	15	16	17	
Płeć	kobieta	0	8	13	17	7	0	45
	mężczyzna	1	28	55	90	102	1	277
Ogółem		1	36	68	107	109	1	322

Źródło: opracowanie własne.

Druga przesłanka – wykazywane przejawy demoralizacji – pozwoliła na zaobserwowanie odmiennej tendencji. Najliczniej odnotowaną kategorią dziewcząt były piętnasto-szesnastolatki (ok. 70%), wśród chłopców natomiast – trzynasto-piętnastolatki – ok. 75% (por. tabela 2). Najmłodszy badani nie ukończyli 11 roku życia (łącznie dwa przypadki).

Tabela 2. Wiek i płeć nieletnich w chwili wszczęcia postępowania o demoralizację

		Wiek w chwili wszczęcia postępowania o demoralizację							Ogółem
		11	12	13	14	15	16	17	
Płeć	kobieta	0	3	2	5	14	8	1	33
	mężczyzna	1	2	10	10	12	6	0	41
Ogółem		1	5	12	15	26	14	1	74

Źródło: opracowanie własne.

Badania własne dość wyraźnie wskazują na związek wieku z przestępczością. Związek ten ma kierunek dodatni, co oznacza, że prawdopodobieństwo zaangażowania się w działania przestępcze rośnie wraz z wiekiem nieletniego. Najwięcej nieletnich, wobec których orzeczono izolacyjny środek wychowawczy lub środek poprawczy, znalazło się w kategorii 15–16 lat. Istnieje jednak ryzyko, że badana próba była wyselekcjonowana pod względem wieku. Obawę taką uzasadnia m.in. gradacja środków zamieszczonych w art. 6 u.p.n., a co za tym idzie – umieszczenie dwóch ww. na ostatnich pozycjach (w praktyce oznacza to pierwszeństwo w orzekaniu środków nieizolacyjnych), jak również wymóg ukończenia 13 roku życia przez nieletniego kierowanego do zakładu poprawczego. Zasadne wydaje się zatem zestawienie uzyskanych wyników z danymi statystycznymi Ministerstwa Sprawiedliwości na temat wieku nieletnich, wobec których w 2014 r. sąd prawomocnie orzekł środek wychowawczy lub poprawczy. Analiza ta pozwala zauważyć, że udział piętnasto-szesnastolatków w ogóle nieletnich wyniósł łącznie 49% (dokładnie 24,7% i 24,3% dla każdej kategorii). Należy zatem potwierdzić, że zgodnie z powyższą wątpliwością udział tej grupy wiekowej w badanej próbie był zdecydowanie wyższy niż w ogóle

populacji nieletnich (różnica blisko 16 p.p.). Niemniej jednak dane statystyczne pozwalają zauważyć zależność między wiekiem a podejmowaniem działalności przestępczej. W 2014 r. najmłodsi nieletni, którzy nie ukończyli 13 roku życia, stanowili ok. 10%, grupa trzynastolatków – blisko 15%, natomiast osoby w wieku 14 lat – 20,5%. Nieletnich najstarszych (17 lat i powyżej) w ogóle populacji było niespełna 6%⁴².

4. Poziom szkolny a popełnianie czynów karalnych

Większość badanych realizowała obowiązek szkolny. Ponad połowa z nich (blisko 73%) uczyła się w gimnazjum, w tym ok. 13% w instytucjach takich jak: ochotnicze hufce pracy, młodzieżowe ośrodki socjoterapii, młodzieżowe ośrodki wychowawcze. Średnio co siódmy nieletni nie ukończył szkoły podstawowej. Nauka na szczeblu podstawowym była cechą charakteryzującą głównie nieletnich chłopców (różnica ok. 7 p.p.). Ponad 7% nieletnich kontynuowało naukę w szkole zawodowej (część dziewczęta – różnica 3 p.p.), a ok. 2,5% – w szkole średniej (w tym tylko w jednym przypadku w liceum). 14 nieletnich zostało objętych nauczaniem specjalnym,

Tabela 3. Poziom szkolny

	Płeć				Ogółem	
	dziewczęta		chłopcy		N	%
	N	%	N	%		
Podstawowa	7	9,0	51	16,0	58	14,6
Gimnazjum	48	61,5	187	58,6	235	59,2
Zawodowa	7	9,0	21	6,6	28	7,1
Technikum	1	1,3	4	1,3	5	1,3
Liceum	0	0,0	1	0,3	1	0,3
OHP	6	7,7	9	2,8	15	3,8
Szkoła specjalna	1	1,3	13	4,1	14	3,5
MOS	2	2,6	2	0,6	4	1,0
MOW	3	3,9	21	6,6	24	6,1
Inna	0	0,0	9	2,8	9	2,3
Nie dotyczy, nie uczy się	3	3,9	0	0,0	3	0,8
Brak danych	0	0,0	1	0,3	1	0,3
Ogółem	78	100,0	319	100,0	397	100,0

Źródło: opracowanie własne.

⁴² Nieletni według wieku i płci – prawomocne orzeczenia w latach 2008–2015, <https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna/opracowania-wieloletnie/> [dostęp: 5.05.2017].

natomiast dziewięciu korzystało z innej formy nauczania (głównie w ośrodkach szkolno-wychowawczych).

Poziom szkolny badanych warunkuje przede wszystkim ich wiek, w związku z tym trudno dokonywać porównań w tej kwestii. Wydaje się, że najbardziej adekwatną grupą, którą można byłoby wykorzystać do tego celu, są nieletni sprawcy czynów najpoważniejszych, których wiek dość sztywno określa art. 10 § 2 kk. Są to zatem nieletni, którzy ukończyli 15 rok życia. Podobnie jak w badaniach własnych większość z nich uczyła się w gimnazjum (75%). Zdecydowanie mniej realizowało obowiązek na szczeblu podstawowym (5%). Więcej natomiast chodziło do szkoły średniej (14%)⁴³.

Podsumowując, należy zauważyć, że poziom szkolny w znacznej mierze determinuje wiek nieletniego, stąd niezasadne jest upatrywanie bezpośredniego związku między tym poziomem a popełnianiem czynów karalnych.

5. Miejsce zamieszkania a popełnianie czynów karalnych

Dla średnio co trzeciego nieletniego miejscem zamieszkania było miasto liczące do 50 tys. mieszkańców. Niespełna 20% zamieszkiwało tereny wiejskie. Podobny odsetek (ok. 22%) odnotowano w kategorii miasta liczącego powyżej 100 tys. mieszkańców. Blisko co szósty nieletni mieszkał w mieście liczącym powyżej 50 tys. mieszkańców. Ostatnia kategoria – miasto powyżej 500 tys. mieszkańców – dotyczyła ok. 9% badanych. Nie zauważono znaczących różnic w analizie miejsca zamieszkania przy uwzględnieniu kryterium płci. Na podstawie zestawienia zamieszczonego w tabeli 4 można jedynie powiedzieć, że trochę rzadziej nieletnie dziewczęta pochodziły z terenów wiejskich oraz częściej ich miejscem zamieszkania było miasto powyżej 100 tys. mieszkańców (różnica odpowiednio po ok. 4 p.p.). Wyniki badań własnych porównano z danymi statystycznymi Ministerstwa Sprawiedliwości. Z danych tych wynika, że łącznie w 2014 r. 35% nieletnich, w stosunku do których sąd zastosował środki wymienione w art. 6 u.p.n., zamieszkiwało tereny wiejskie, a zatem ich udział w ogólnej populacji był niemal dwukrotnie wyższy niż w badanej próbie.

Na etapie analizy wyników badań postanowiono sprawdzić, czy miejsce zamieszkania wpływa na liczbę i rodzaj popełnianych czynów, a jeśli tak, to czy związek między powyższymi można uznać za istotny statystycznie. Przesłankę do tak skonstruowanego pytania stanowiła głównie koncepcja perspektywy działań rutynowych (*routine activities approach*) Marcusa Felsona. Koncepcja ta zakłada, że poziom przestępczości warunkuje podaż okazji przestępczych, nie zaś podaż sprawców (przyjmująca stałą wartość w każdym społeczeństwie). Zdaniem Felsona

⁴³ B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, A. Więcek-Durańska, *Odpowiedzialność nieletnich za czyny...*, *op. cit.*, s. 295.

wzrost przestępczości w społeczeństwach przemysłowych i postprzemysłowych związany jest z występowaniem w nich wysokiej podaży okazji przestępczych. Jako uzasadnienie podaje on koncentrację celów ataków przestępczych, która ma miejsce głównie na terenach wielkomiejskich. Koncentracji tej towarzyszy jednak osłabienie mechanizmów kontrolnych. Osłabienie to dotyczy zarówno samych obiektów będących potencjalnym celem, jak i sprawców. Obiekty są coraz słabiej strzeżone, sprawcy natomiast mają możliwość swobodniejszego działania. Przyczyny zmniejszenia kontroli Felson tłumaczy procesami urbanizacji oraz zmianami społecznymi, głównie: osłabieniem tradycyjnych mechanizmów, które kształtowały niegdyś więź społeczną, zmianą modelu funkcjonowania rodziny, zmianą cyklu życia, zwiększaniem czasu wolnego⁴⁴.

Tabela 4. Miejsce zamieszkania

	Płeć				Ogółem	
	dziewczęta		chłopcy		N	%
	N	%	N	%		
Wieś	13	16,7	65	20,4	78	19,7
Miasto do 50 000 mieszkańców	25	32,1	101	31,7	126	31,7
Miasto od 50 001 do 100 000 mieszkańców	14	18,0	56	17,6	70	17,6
Miasto od 100 001 do 500 000 mieszkańców	20	25,6	69	21,6	89	22,4
Miasto powyżej 500 000 mieszkańców	6	7,7	28	8,8	34	8,6
Ogółem	78	100,0	319	100,0	397	100,0

Źródło: opracowanie własne.

Z uwagi na dość znaczną dysproporcję wartości wskazanych w tabeli 4 do celów poniższej analizy połączono kategorie określające miejsce zamieszkania nieletnich w następujące grupy: wieś, miasto do 100 tys. mieszkańców (łącznie kategorie do 50 tys. i do 100 tys. mieszkańców) oraz miasto powyżej 100 tys. mieszkańców (razem pozostałe dwie kategorie: powyżej 100 tys. i powyżej 500 tys. mieszkańców). Liczbę łącznie popełnionych czynów, stanowiących podstawę wydanego w sprawie orzeczenia, określono na poziomie: „1”, „2–3”, „4–10”, „powyżej 10”.

Zależności między miejscem zamieszkania (zmienną niezależną) a liczbą łącznie popełnionych czynów (zmienną zależną) sprawdzono przy wykorzystaniu tabeli krzyżowej oraz miary statystycznej V Kramera (metoda ta zostanie wykorzystana także w dalszej części opracowania). Zależność okazała się nieistotna statystycznie, co oznacza, że miejsce zamieszkania nie wpływa na liczbę popełnionych czynów. Do analizy tego związku warto podchodzić z dużą ostrożnością ze względu na fakt,

⁴⁴ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia* ..., *op. cit.*, s. 184–187.

że proporcje udziału nieletnich zamieszkujących tereny wiejskie oraz miejskie w badanej próbie znacząco się różniły. Niemniej jednak na podstawie danych zawartych w tabeli 5 należy zauważyć dwie tendencje. Po pierwsze, wszystkie wartości oznaczające liczbę popełnionych czynów najliczniej odnotowano w kategorii nieletnich zamieszkujących miasta, których liczebność nie przekraczała 100 tys. mieszkańców, na co niewątpliwie ma wpływ pięćdziesięcioprocentowy udział tej grupy w ogóle badanych. Po drugie natomiast, popełnianie 10 i więcej czynów częściej zanotowano u nieletnich zamieszkujących tereny miejskie (wieś pojawiła się tylko w dwóch przypadkach). Co istotne, w miastach największych (powyżej 100 tys. mieszkańców) wartość wskazana w kategoriach „4–10” i „powyżej 10” jest bardzo zbliżona (dokładnie 19 i 16).

Tabela 5. Miejsce zamieszkania a liczba popełnionych czynów

			Liczba łącznie popełnionych czynów				Ogółem
			1	2–3	4–10	powyżej 10	
Miejsce zamieszkania	wieś	N	24	14	18	2	58
		%	21,1	16,1	23,7	4,3	17,9
	miasto do 100 000 mieszkańców	N	51	43	39	29	162
		%	44,7	49,4	51,3	61,7	50,0
	miasto powyżej 100 000 mieszkańców	N	39	30	19	16	104
		%	34,2	34,5	25,0	34,0	32,1
Ogółem		N	114	87	76	47	324
		%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
V Kramera	0,128 (ns)*						

* Zależność nieistotna statystycznie.

Źródło: opracowanie własne.

Sprawdzono również, czy miejsce zamieszkania (zmienna niezależna) wpływa na rodzaj popełnianych czynów (zmienna zależna). Z uwagi na duże zróżnicowanie kwalifikacji prawnych, stanowiących podstawę wydanych w sprawie orzeczeń, do analizy zgrupowano je w kategorie najliczniej pojawiające się w bazie danych, w tym „przeciwko mieniu”, „przeciwko życiu i zdrowiu”, „przeciwko wolności” oraz „inne”. Zależność między zmiennymi okazała się nieistotna statystycznie. Można jednak zauważyć, że kategoria czynów skierowanych przeciwko mieniu zdecydowanie determinuje przestępczość nieletnich, których z uwagi na orzeczony jeden z najsurowszych

środków można nazwać sprawcami przestępczości najpoważniejszej. Tendencja ta jest spójna z ogólnymi danymi statystycznymi⁴⁵.

Tabela 6. Miejsce zamieszkania a rodzaj popełnionego czynu

			Rodzaj popełnionego czynu				Ogółem
			przeciwko mieniu	przeciwko życiu i zdrowiu	przeciwko wolności	inne	
Miejsce zamieszkania	wieś	N	29	12	7	9	57
		%	15,8	17,9	25,0	21,4	17,8
	miasto do 100 000 mieszkańców	N	88	37	13	24	162
		%	47,8	55,2	46,4	57,1	50,5
	miasto powyżej 100 000 mieszkańców	N	67	18	8	9	102
		%	36,4	26,9	28,6	21,4	31,8
Ogółem		N	184	67	28	42	321
		%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
V Kramera	0,095 (ns)*						

* Zależność nieistotna statystycznie.

Źródło: opracowanie własne.

6. Zachowanie nieletniego a popełnianie czynów karalnych

Dotychczas przeprowadzone badania kryminologiczne pokazują, że nieletni, wobec których sąd orzekł środki wymienione enumeratywnie w art. 6 u.p.n., co do zasady stwarzali liczne problemy. Twierdzenia takie pojawiają się zarówno w badaniach współczesnych, jak i w tych z końca XX w. Dla przykładu poniżej podano tylko dwa z nich: badania Ireny Rzeplińskiej oraz Ewy Żabczyńskiej. Co istotne, każde z nich pozwala wnioskować o zaistnieniu wielu zachowań problemowych u nieletnich, którzy naruszyli obowiązujący porządek prawny. Irena Rzeplińska przeprowadziła badania na próbie trzynasto-szesnastoletnich nieletnich, którzy jako dorośli sprawcy dopuścili się popełnienia co najmniej jednego przestępstwa. Nieletni, którzy kontynuowali rozpoczętą w okresie nieletniości karierę kryminalną, to ci, którzy jako nastolatki stwarzali poważne problemy wychowawcze, zachowywali się

⁴⁵ Por. J. Włodarczyk-Madejska, *Przestępczość nieletnich...*, op. cit.; Statystyki Komendy Głównej Policji.

agresywnie, przebywali w towarzystwie osób zdemoralizowanych, stwarzali problemy w szkole (w tym głównie opuszczając zajęcia lekcyjne)⁴⁶. Ewa Żabczyńska na podstawie badań nieletnich, którzy w wieku 10–11 lat dopuścili się kradzieży, zaobserwowała u badanych liczne problemy. 28% uciekało z domu, 24% spożywało alkohol (w tym w 7% nadużywało tej substancji), 50% doświadczało niepowodzeń szkolnych. W 75% autorka odnotowała wagary, naruszanie regulaminu szkolnego oraz konflikty z rówieśnikami⁴⁷. Dokonała również porównań sytuacji szkolnej badanych w odniesieniu do ogółu populacji uczniów i na tej podstawie stwierdziła, że sytuacja nieletnich była dużo gorsza od ich rówieśników. Nauka w klasie niższej niż przewidzianej dla danego wieku została odnotowana pięciokrotnie częściej. Co istotne, dla 59% nieletnich analizowana sprawa nie była pierwszym kontaktem z wymiarem sprawiedliwości⁴⁸.

Wyniki uzyskanych badań pozwalają na podobne wnioski. Niemal wszyscy nieletni stwarzali problemy w szkole. Wyjątek stanowili dwaj chłopcy. Na podstawie zestawienia zamieszczonego w tabeli 7 można wyodrębnić trzy główne problemy związane ze szkołą. Były nimi: opuszczanie zajęć szkolnych (w blisko 78%), powtarzanie klas (w ponad 66%), uzyskiwanie słabych wyników w nauce (w ok. 64%). Problemy te znacząco różnicowały badane grupy. Po pierwsze, nieletnie dziewczęta częściej wagarowały i osiągały słabe stopnie (różnica odpowiednio 5 i 8 p.p.); po drugie natomiast – rzadziej powtarzały klasy szkolne (różnica ponad 12 p.p.). Zachowania agresywne wobec rówieśników przejawiał blisko co drugi nieletni. Średnio co trzeci stosował agresję także wobec nauczycieli. Zachowania te były niewątpliwie cechą charakteryzującą nieletnich chłopców. Należy bowiem zauważyć, że niespełna 25% nieletnich dziewcząt zachowywało się agresywnie wobec nauczycieli przy odsetku prawie 40% wśród chłopców. W kategorii agresji wobec rówieśników odnotowano natomiast odpowiednio: ok. 28% i 49%. Blisko co piąty nieletni korzystał z używek w postaci papierosów (częściej chłopcy – różnica 5 p.p.). Około 5% sięgnęła po alkohol, w tym trochę częściej dziewczęta (różnica 2 p.p.). W sześciu przypadkach odnotowano spożywanie narkotyków (pięciu chłopców i jedna dziewczynka) oraz dopalaczy (jednostkowy przypadek chłopca). Dość liczną kategorię stanowiły tzw. inne zachowania nieletnich w szkole, które wykraczały poza przyjętą kategoryzację. Wśród nich nierealizowanie bądź nieprawidłowe realizowanie obowiązku szkolnego wystąpiło u ok. 25% badanych (łącznie w 104 przypadkach). 44 nieletnich lekceważyło obowiązek szkolny oraz nauczycieli, 26 natomiast – łamało regulamin szkolny. W 18 przypadkach pojawiła się informacja o popełnieniu czynów niezgodnych z prawem (głównie kradzieży oraz wymuszeń). Dwóch badanych na skutek sprawianych problemów zostało skreślonych z listy uczniów.

⁴⁶ I. Rzeplińska, *Sylwetki społeczne nieletnich...*, *op. cit.*, s. 410–414.

⁴⁷ E. Żabczyńska, *Przestępczość dzieci...*, *op. cit.*, s. 57.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 52.

Tabela 7. Problemy stwarzane przez nieletniego w szkole

	Płeć				Ogółem	
	dziewczęta		chłopcy		N	%
	N	%	N	%		
Wagary/ucieczki ze szkoły	64	82,1	245	76,8	309	77,8
Powtarzanie klas	44	56,4	219	68,7	263	66,2
Słabe wyniki w nauce	55	70,5	198	62,1	253	63,7
Agresja wobec rówieśników	22	28,2	155	48,6	177	44,6
Agresja wobec nauczycieli	19	24,4	125	39,2	144	36,3
Papierosy	12	15,4	66	20,7	78	19,6
Alkohol	5	6,4	15	4,7	20	5,0
Narkotyki	1	1,3	5	1,6	6	1,5
Dopalacze	0	0,0	1	0,3	1	0,3
Inne	51	65,4	185	58,0	236	59,4
Nieletni nie stwarzali problemów w szkole	0	0,0	2	0,6	2	0,5
<i>Odsetki nie sumują się do 100 – możliwy wybór wielokrotny</i>						

Źródło: opracowanie własne.

Zdecydowana większość badanych stwarzała problemy poza szkołą (wyjątek stanowią trzy przypadki). Większość (ponad 70%) paliła papierosy, niewiele mniej – spożywało alkohol. Około 63% sprawiało problemy wychowawcze. Średnio co drugi nieletni zachowywał się agresywnie, uciekał z domu oraz dopuszczał się popełniania czynów karalnych. Blisko połowa badanych używała narkotyków. Co siódmy natomiast – dopalaczy. Mniej niż co dziesiąty przejawiał negatywne zachowania seksualne. Dane zestawione w tabeli 8 pozwalają na twierdzenie, że dziewczęta stwarzały więcej problemów poza szkołą niż chłopcy. Wyraźna różnica widoczna jest w trzech kategoriach: ucieczek z domu (39 p.p.), negatywnych zachowań seksualnych (blisko 29 p.p.), problemów wychowawczych (ok. 13 p.p.). Chłopcy dominowali w trzech innych. Częściej dopuszczali się popełniania czynów karalnych (różnica 19 p.p.), sięgali po narkotyki oraz dopalacze (odpowiednio: 3 i 2 p.p.).

W ponad 68% odnotowano inne zachowania problemowe stwarzane poza terenem szkoły. Średnio co drugi nieletni spędzał czas w towarzystwie osób zdemoralizowanych. 41 badanych dokonywało samookaleczeń. Wśród 16 pojawiła się informacja o podjętej próbie samobójczej. 11 badanych było ofiarą przemocy (zarówno w rodzinie, jak i w szkole), natomiast dziewięciu stosowało przemoc wobec innych. W sześciu przypadkach odnotowano fakt pozyskiwania środków materialnych na skutek żebractwa, w tyłu samo również – prowadzenie włóczęgowskiego trybu życia

(poprzez spędzanie nocy w miejscach takich, jak klatki schodowe czy przystanki autobusowe). Pojedynczo występowały również inne problemy.

Celem porównania należy wspomnieć, iż byli wychowankowie zakładów poprawczych, którzy po opuszczeniu placówki wrócili na drogę przestępstwa, w 95% stwarzali problemy w szkole. Podobnie jak w badaniach własnych głównym problemem było opuszczanie zajęć szkolnych (94%), uzyskiwanie słabych wyników w nauce (93%) oraz powtarzanie klas (86%). Zachowania agresywne wobec rówieśników autorzy odnotowali w 26%. Co trzeci badany zachowywał się agresywnie także wobec nauczycieli. Wśród byłych wychowanków zakładów poprawczych trochę liczniej występowały problemy związane ze spożywaniem alkoholu, dokonywaniem ucieczek i popełnianiem czynów karalnych⁴⁹.

Tabela 8. Problemy stwarzane przez nieletniego poza szkołą

	Płeć				Ogółem	
	dziewczęta		chłopcy		N	%
	N	%	N	%		
Papierosy	58	74,4	229	71,8	287	72,3
Alkohol	57	73,1	206	64,6	263	66,2
Problemy wychowawcze	58	74,4	195	61,1	253	63,7
Zachowania agresywne	45	57,7	162	50,8	207	52,1
Uciezki z domu	63	80,8	133	41,7	196	49,4
Popełnianie czynów karalnych	26	33,3	168	52,7	194	48,9
Narkotyki	32	41,0	140	43,9	172	43,3
Dopalacze	11	14,1	50	15,7	61	15,4
Zachowania seksualne	25	32,1	10	3,1	35	8,8
Inne	69	88,5	202	63,3	271	68,3
Nieletni nie stwarzają problemów poza szkołą	0	0,0	3	0,9	3	0,8
<i>Odsetki nie sumują się do 100 – możliwy wybór wielokrotny</i>						

Źródło: opracowanie własne.

W trakcie realizowanych badań próbowano pozyskać informację o ewentualnych uzależnieniach występujących wśród badanej próby. Akta jedynie 134 spraw pozwoliły na ustalenie powyższego. Informacje w tym zakresie pochodziły zarówno od członków rodziny, jak i specjalistów dokonujących szczegółowej diagnozy nieletniego. W połowie przypadków nie odnotowano uzależnienia. W 32 natomiast fakt uzależnienia został potwierdzony opinią specjalisty. 20 badanych było uzależnionych

⁴⁹ K. Drapała, R. Kulma, *Powrotność do przestępstwa nieletnich opuszczających zakłady poprawcze (raport z badań)*, „Prawo w Działaniu” 2014, nr 19, s. 219, 220.

od środków odurzających (głównie marihuany i amfetaminy), pięciu – od alkoholu. U kolejnych pięciu rozpoznano uzależnienie mieszane, u dwóch – uzależnienie od dopalaczy. Szczegółowa analiza sporządzonych w sprawach opinii diagnostycznych pozwoliła na wynotowanie w 40 przypadkach innych negatywnych zachowań związanych ze stosowaniem używek. Najliczniej wystąpił problem szkodliwego używania środków psychoaktywnych i substancji psychotropowych (28 badanych), zagrożenie uzależnieniem oraz uzależnienie od nikotyny (odpowiednio w ośmiu i trzech przypadkach). Odnotowano również przypadek chłopca nadużywającego napojów energetycznych – tauryny. Badani nieletni korzystali także z zastępczych sposobów wprowadzenia się w stan odurzenia. 21 z nich użyło do tego celu kleju, tabletek, gazu do zapalniczek, rozpuszczalnika oraz dezodorantu. Co istotne, pięciu badanych zajmowało się handlem narkotykami.

W świetle powyższych ustaleń nie sposób nie zgodzić się z tezą Żabczyńskiej, że popełnienie czynu karalnego zwykle poprzedza wiele innych zachowań wskazujących na niedostosowanie społeczne⁵⁰.

7. Wcześniejszy kontakt z wymiarem sprawiedliwości dla nieletnich, a ponowne popełnienie czynu

62% badanych miało wcześniej sprawę w sądzie dla nieletnich wszczętą z powodu demoralizacji lub popełnionego czynu karalnego (stosunek tych przesłanek był następujący: 61:39%). Sprawy te znacznie częściej występowały u nieletnich chłopców (różnica odpowiednio 5 i 19 p.p.). Średnio wobec rodziny co trzeciego nieletniego toczyła się również uprzednio sprawa opiekuńcza, przy czym częściej w rodzinach badanych dziewcząt (różnica ok. 9 p.p.). Porównując, należy zauważyć, że wcześniejsze doświadczenia z sądem rodzinnym liczniej występowały w badaniach byłych wychowanków zakładów poprawczych (aż 90%). W ponad połowie przypadków powodem inicjującym ten kontakt było popełnienie czynu karalnego. Sprawa blisko co piątego nieletniego została wszczęta z uwagi na wykazywane przejawy demoralizacji. Byli wychowankowie zakładów poprawczych – na co wskazują Katarzyna Drapała i Roman Kulma – to głównie nieletni, których wcześniejsza sprawa była wszczęta z powodu dopuszczenia się czynu skierowanego przeciwko mieniu (72%). Wobec 13,5% powodem były czyny wymierzone przeciwko życiu i zdrowiu, natomiast dla 4,3% – inne. W 20% autorom nie udało się pozyskać informacji w tym zakresie⁵¹.

Tylko wobec 11% badanych nie stosowano uprzednio środków wychowawczych i poprawczych. Zdecydowanie częściej sytuacja ta dotyczyła dziewcząt (różnica 14 p.p.). Najczęściej stosowanym środkiem był nadzór kuratora, orzeczony wobec

⁵⁰ Por. przyp. 4.

⁵¹ K. Drapała, R. Kulma, *Powrotność do przestępstwa...*, op. cit., s. 223.

57% badanych, w tym dwukrotnie częściej wobec chłopców. Średnio co drugi nieletni był wychowankiem młodzieżowego ośrodka wychowawczego, również częściej chłopcy niż dziewczęta (odpowiednio 26% i 8%). 19% z nich sąd zobowiązał do określonego postępowania, 15% natomiast upomniał. Co siódmy nieletni przebywał uprzednio w młodzieżowym ośrodku socjoterapii, co dziesiąty został skierowany do ośrodka kuratorskiego bądź innej organizacji, zgodnie z art. 6 pkt 6 u.p.n. Środki te również częściej były stosowane wobec nieletnich chłopców (różnica średnio 9 p.p.). Nadzór odpowiedzialny rodziców, zastosowany łącznie wobec 5% nieletnich, stanowił jedyny środek orzekany częściej wobec nieletnich dziewcząt (przy czym różnica wynosiła zaledwie 1 p.p.). W tabeli 9 pominięto środki orzeczone nie więcej niż wobec dwóch nieletnich, w tym umieszczenie w zawodowej rodzinie zastępczej, ustanowienie nadzoru organizacji młodzieżowej lub innej organizacji społecznej, zakładu pracy albo osoby godnej zaufania, zakaz prowadzenia pojazdu oraz przepadek rzeczy uzyskanych w związku z popełnieniem czynu karalnego.

Tabela 9. Uprzednio orzeczone środki

	Płeć				Ogółem	
	dziewczęta		chłopcy		N	%
	N	%	N	%		
Nadzór kuratora	25	32,1	201	63,0	226	56,9
Młodzieżowy ośrodek wychowawczy	6	7,7	83	26,0	89	22,4
Zobowiązanie do określonego postępowania	8	10,3	69	21,6	77	19,4
Upomnienie	5	6,4	53	16,6	58	14,6
Młodzieżowy ośrodek socjoterapii	6	7,7	49	15,4	55	13,9
Ośrodek kuratorski lub inna organizacja	4	5,1	34	10,7	38	9,6
Nadzór odpowiedzialny rodziców	4	5,1	14	4,4	18	4,5
Nie stosowano środków	17	21,8	25	7,8	42	10,6
<i>Odsetki nie sumują się do 100 – możliwy wybór wielokrotny</i>						

Źródło: opracowanie własne.

Równie wysoki poziom uprzedniego stosowania środków wychowawczych i poprawczych odnotowano we wspomnianych już badaniach byłych wychowanków zakładów poprawczych (93%). Podobnie jak w badaniach własnych najczęściej orzeczony środek stanowił nadzór kuratora (w dwóch trzecich przypadków). Na drugim miejscu wymieniono umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczych oraz w młodzieżowym ośrodku socjoterapii. Pozostałe środki należy uznać jako stosowane rzadko⁵². Do podobnych wniosków doszły autorki badań nieletnich sprawców

⁵² *Ibidem*, s. 224, 225.

najpoważniejszych przestępstw. Ponadto odnotowały, że wobec 16% badanych sąd stosował wcześniej środek poprawczy w formie bezwzględnej⁵³.

8. Kwalifikacja prawna popełnionych czynów

Zestawienie zamieszczone w tabeli 10 pozwala scharakteryzować przestępczość badanych nieletnich dziewcząt oraz chłopców. W każdej z grup wyodrębnione zostały czyny odnotowywane najczęściej. Przestępczość chłopców zdecydowanie zdominowana została czynami skierowanymi przeciwko mieniu (łącznie 62%, w tym blisko co 11 kwalifikowany jako wykroczenie) oraz przeciwko życiu i zdrowiu (20%). Z wyjątkiem 5% naruszających wolność drugiego człowieka pozostałe kategorie należy uznać za występujące bardzo rzadko. Na podstawie analizy wyników badań można powiedzieć, że przestępczość dziewcząt była bardziej zróżnicowana. Poza kategorią najliczniejszą, a zatem skierowaną przeciwko mieniu (40%, w tym 44% wykroczeń), wyróżniono dwie inne. Do pierwszej zaliczono kategorię „przeciwko życiu i zdrowiu” odnotowaną w 27% (więcej niż u chłopców o 7 p.p.), do drugiej natomiast – „przeciwko wolności”, stanowiącej łącznie 16% (różnica 11 p.p. między obiema grupami). 7% czynów popełnionych przez dziewczęta zostało skierowanych przeciwko czci i nietykalności cielesnej. Pozostałe kategorie pojawiały się jednostkowo.

Tabela 10. Kwalifikacja prawna czynów karalnych

	Płeć				Ogółem	
	dziewczęta		chłopcy			
	N	%	N	%	N	%
Przeciwko mieniu	10	22,2	156	56,3	166	51,6
Przeciwko życiu i zdrowiu	12	26,7	55	19,9	67	20,8
Wykroczenie przeciwko mieniu	8	17,8	16	5,8	24	7,5
Przeciwko wolności	7	15,6	14	5,1	21	6,5
Przeciwko działalności instytucji	2	4,4	8	2,9	10	3,1
Przeciwko rodzinie	0	0,0	8	2,9	8	2,5
Przeciwko wolności seksualnej	1	2,2	6	2,2	7	2,2
Z ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii	1	2,2	5	1,8	6	1,9
Przeciwko czci i nietykalności cielesnej	3	6,7	3	1,1	6	1,9
Inne	1	2,2	6	2,2	7	2,2
Ogółem	45	100,0	277	100,0	322	100,0

Źródło: opracowanie własne.

⁵³ B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, A. Więcek-Durańska, *Odpowiedzialność nieletnich za czyny...*, *op. cit.*, s. 309, 310.

9. Orzeczony środek

Jak już wspomniano, badaną próbę stanowiło 397 nieletnich, wobec których sąd dla nieletnich orzekł izolacyjny środek wychowawczy bądź środek poprawczy. Wobec 46% sąd zastosował umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym (w sześciu przypadkach z odroczeniem wykonania), natomiast w stosunku do 54% – w zakładzie poprawczym (w 10% z warunkowym zawieszeniem wykonania). Kategoria zastosowanego środka znacząco różnicowała badane grupy. Wobec nieletnich dziewcząt sąd orzekł przede wszystkim umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym (w 74%), a zatem blisko dwukrotnie częściej w porównaniu z chłopcami. Środek poprawczy został zastosowany wobec co czwartej nieletniej (tylko w trzech przypadkach z warunkowym zawieszeniem wykonania). Reakcja sądu na przestępczość i demoralizację nieletnich chłopców sprowadzała się w większości, tj. w 62%, do zastosowania środka poprawczego (w tym w 81% w formie bezwzględnej). Umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym zostało zastosowane wobec 39% chłopców.

Badania powrotności do przestępstwa nieletnich opuszczających zakłady poprawcze pokazują, że wychowankowie tych placówek to głównie chłopcy (93%). Autorzy wynik ten tłumaczą faktem orzekania w mniejszym stopniu zakładów poprawczych wobec nieletnich dziewcząt, co uzasadnia poniekąd fakt istnienia tylko czterech placówek poprawczych przeznaczonych dla tej kategorii⁵⁴.

10. Problemy w środowisku wychowawczym a popełnianie czynów karalnych

Znaczenie wpływu środowiska wychowawczego na zachowanie dziecka syntetycznie zakreślono we wprowadzeniu. W tym miejscu zamieszczona zostanie pogłębiona analiza wyników badań własnych nad środowiskiem wychowawczym badanych, ze szczególnym uwzględnieniem problemów występujących zarówno u matek, jak i u ojców. Należy przypomnieć, że nad związkiem zachowania nieletniego ze środowiskiem rodzinnym zastanawiano się od dawna. Dla przykładu Zofia Ostrihanska, Barbara Szamota i Dobrochna Wójcik, badające młodocianych sprawców przestępstw o charakterze chuligańskim, którzy w latach 1972–1973 odbywali karę w jednym z warszawskich zakładów karnych, analizowały uwarunkowania zachowań przejawianych przez tę grupę w odniesieniu do wzorców takich samych zachowań występujących w środowisku rodzinnym. Na podstawie przeprowadzonych badań stwierdziły, że zaburzenie socjalizacji badanych może w pewnym stopniu tłumaczyć negatywny charakter środowiska, w którym nastąpiło ich wychowanie. Odnotowały, że takie problemy, jak: karalność rodziców, nadużywanie przez nich alkoholu, notowanie

⁵⁴ K. Drapała, R. Kulma, *Powrotność do przestępstwa...*, op. cit., s. 216.

przez policję oraz wychowanie w rodzinie niepełnej (uznanej za niepełnowartościową w zakresie możliwości sprostania wszystkim zadaniom opiekuńczo-wychowawczym), pojawiły się w rodzinach większości badanych⁵⁵. Irena Rzeplińska również podkreśla, że zbiorowość sprawców czynów karalnych charakteryzuje nie tylko stwarzanie problemów, ale również pochodzenie i wychowanie w środowisku, które można określić jako problemowe i niewydolne wychowawczo, gdzie wystąpił co najmniej jeden problem w postaci nadużywania alkoholu przez ojca. Autorka, na podstawie przeprowadzonych badań, wskazała, że problemy rodziny sprowadzały się co do zasady do alkoholizmu, przestępczości, zjawiska przemocy i bezrobocia (charakterystycznych głównie dla ojców nieletnich)⁵⁶.

W tej części opracowania podjęta zostanie próba zanalizowania wpływu problemów występujących w rodzinie na problemy stwarzane przez nieletniego. Analiza ta składa się z trzech elementów. Pierwszym jest ogólna charakterystyka środowiska wychowawczego badanych uwzględniająca odwołania do literatury współczesnej oraz z końca ubiegłego wieku. Drugi element stanowi syntetyczne studium dwóch przypadków mające za zadanie bliższe scharakteryzowanie problemów konkretnego dziecka w aspekcie problemów występujących w konkretnej rodzinie. Część trzecia to analiza bezpośredniego wpływu zachowań problemowych rodziców na takie same zachowania problemowe wykazywane u dzieci.

10.1. Charakterystyka środowiska wychowawczego

Przechodząc do opisu wyników uzyskanych badań, należy stwierdzić, że tylko ok. 29% nieletnich wychowywało się w rodzinie pełnej. Rodzina średnio co piątego nieletniego była zrekonstruowana, przy czym zdecydowanie częściej rekonstrukcja ta dotyczyła relacji matka–ojczym (92%). Dla 25% badanych środowisko wychowania stanowiło samotne wychowanie, głównie przez matkę (w 89%). W ok. 6% przypadków wychowanie nastąpiło w rodzinie zastępczej, w większości spokrewnionej. Blisko 20% nieletnich korzystało z instytucjonalnej formy opieki, w tym głównie z domu dziecka, placówki opiekuńczo-wychowawczej oraz pogotowia opiekuńczego (odpowiednio: 40, 19 i 2 badanych). Odnotowano również pojawiające się jednostkowo inne instytucje, m.in. ognisko wychowawcze, ośrodek wsparcia dzieci i rodziny czy SOS wioski dziecięce. Nie zauważono znaczących różnic w dwóch badanych grupach (por. tabela 11). Można jedynie powiedzieć, że nieletni chłopcy trochę częściej byli wychowywani samotnie zarówno przez matkę, jak i ojca (różnica odpowiednio: 4 i 3 p.p.), rzadziej natomiast ich wychowanie miało miejsce w niespokrewnionej rodzinie zastępczej.

⁵⁵ Z. Ostrihanska, B. Szamota, D. Wójcik, *Młodociani sprawcy przestępstw o charakterze chuligańskim*, Polska Akademia Nauk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1982, s. 192, 204–206.

⁵⁶ I. Rzeplińska, *Sylwetki społeczne nieletnich...*, op. cit., s. 409–414.

Badania Ewy Żabczyńskiej pozwoliły na zaobserwowanie innej proporcji: 65% nieletnich w wieku 10–11 lat wychowywało się w rodzinie pełnej, pozostałe 35% stanowiły rodziny rozbite⁵⁷. Rozbieżności te mogą wynikać z odmiennego definiowania terminu „rodzina pełna” przyjętego na etapie prowadzonych badań. W badaniach własnych za rodzinę pełną uznano bowiem wyłącznie biologicznych rodziców. Przy uwzględnieniu innych struktur, w których nieletni miał obojga rodziców, tj. zrekonstruowanych oraz adopcyjnych, ich odsetek wyniósłby 56%. Identyczny procent został odnotowany przez Beatę Czarnecką-Działuk, Katarzynę Drapałę oraz Annę Więcek-Durańską w badaniach nad nieletnimi, którzy dopuścili się popełnienia czynów karalnych wymienionych w art. 10 § 2 kk⁵⁸.

Tabela 11. Środowisko rodzinne

	Płeć				Ogółem	
	dziewczęta		chłopcy		N	%
	N	%	N	%		
Pełna	21	26,9	93	29,2	114	28,7
Zrekonstruowana (matka/ojczym)	15	19,2	62	19,4	77	19,4
Zrekonstruowana (ojciec/macocha)	2	2,6	5	1,6	7	1,8
Samotne wychowanie przez matkę	15	19,2	74	23,2	89	22,4
Samotne wychowanie przez ojca	1	1,3	10	3,1	11	2,8
Rodzina zastępcza spokrewniona	6	7,7	14	4,4	20	5,0
Rodzina zastępcza niespokrewniona	3	3,9	2	0,6	5	1,3
Inne osoby/instytucje	15	19,2	57	17,9	72	18,1
Brak danych	0	0,0	2	0,6	2	0,5
Ogółem	78	100,0	319	100,0	397	100,0

Źródło: opracowanie własne.

Ojcowie badanych nieletnich to głównie osoby z wykształceniem zawodowym (56%) oraz podstawowym (32%). Wykształcenie średnie miało jedynie 9%, natomiast wyższe – dwie osoby. Ojcowie dziewcząt częściej legitymowali się wykształceniem zawodowym oraz wyższym (różnica odpowiednio 5 i 9 p.p.). Rządziej natomiast ukończyli edukację na poziomie podstawowym i średnim (7 i 6 p.p.).

41% matek nieletnich legitymowało się wykształceniem podstawowym, średnio co trzecia – zawodowym. Można powiedzieć, że matki badanych były trochę lepiej wykształcone niż ojcowie. 21% z nich miało wykształcenie średnie i wyższe

⁵⁷ E. Żabczyńska, *Przestępczość dzieci...*, op. cit., s. 44, 45.

⁵⁸ B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, A. Więcek-Durańska, *Odpowiedzialność nieletnich za czyny...*, op. cit., s. 291.

(więcej o 10 p.p. niż ojcowie). Tendencja taka widoczna była również wśród matek nieletnich dziewcząt. Odnotowano bowiem więcej matek z wykształceniem średnim i wyższym, mniej natomiast z wykształceniem podstawowym i zawodowym. Można powiedzieć, że matki nieletnich były lepiej wykształcone niż ich ojcowie. Ponadto lepiej wykształceni byli również rodzice badanych dziewcząt.

Matki nieletnich dziewcząt – badanych przez Dagmarę Woźniakowską-Fajst – miały głównie wykształcenie zawodowe (34%), podstawowe i średnie (po 29%). Niespełna 5% z nich ukończyła studia wyższe. Natomiast ojcowie w blisko połowie zakończyli edukację w szkole zawodowej. Blisko co czwarty miał wykształcenie podstawowe. W 18% odnotowano wykształcenie średnie i w ok. 5% – wyższe⁵⁹.

Około 38% matek badanych nieletnich było w stosunku pracy, przy czym zdecydowanie częściej pracę zarobkową podejmowały matki nieletnich dziewcząt. Średnio co czwarta miała status osoby bezrobotnej z przyznanym prawem do pobierania zasiłku. 8% korzystało ze świadczeń w postaci renty i emerytury, 6% podejmowało prace dorywcze. W ok. 4% przypadków w trakcie postępowania matka badanych już nie żyła.

Również 38% ojców badanych miało zatrudnienie. 12% stanowiły osoby bezrobotne bez prawa do zasiłku (w tym częściej ojcowie nieletnich chłopców – różnica 7 p.p.). W 21 przypadkach osoby te podejmowały prace dorywcze. Niespełna 6% otrzymywało rentę bądź emeryturę. Ojciec co szóstego badanego nie żył już w czasie trwania sprawy. Co istotne, śmierć ojca została odnotowana częściej w grupie chłopców (różnica 6 p.p.).

Na podstawie ankiety do badania akt dokonano kwalifikacji dochodów rodziny na podstawie kilku kategorii, tj.: do 529 zł (świadczenie z pomocy społecznej w 2014 r.), do 935 zł (minimum socjalne w 2014 r.), do 1286 zł (wynagrodzenie minimalne w 2014 r.), do 2700 zł (średnia krajowa w 2014 r.), powyżej 2700 zł. Należy zaznaczyć, że kategoryzacja dochodu na tej podstawie była możliwa do przeprowadzenia tylko w 60% spraw. Na podstawie dostępnych informacji można powiedzieć, że średnie miesięczne dochody co czwartej rodziny oscylowały na poziomie 1286–2700 zł netto, a zatem między minimalnym a średnim wynagrodzeniem według stawek obowiązujących w 2014 r. Blisko co siódma rodzina uzyskiwała dochód przekraczający próg 2700 zł netto. W 20 przypadkach odnotowano zarobki nieprzekraczające minimalnego wynagrodzenia. Osiem rodzin żyło na poziomie poniżej minimum socjalnego. W kategorii „inne” znalazły się m.in. informacje o korzystaniu z zasiłków pomocy społecznej (w 75 rodzinach) oraz alimentów (wśród 37 rodzin). Dla 15 rodzin źródłem utrzymania były łącznie otrzymywane zasiłki oraz alimenty. W niektórych przypadkach materiał zebrany w aktach spraw pozwolił na wynotowanie subiektywnej oceny własnej sytuacji finansowej. Dziesięć rodzin uznało ją za trudną bądź bardzo trudną, cztery za dobrą, dwie za przeciętną

⁵⁹ D. Woźniakowska-Fajst, *Nieletnie...*, op. cit., s. 231.

i skromną, jedna za poprawną. Pojedyncze źródła utrzymania badanych rodzin stanowiły m.in. zbieranie złomu czy praca w gospodarstwie.

Nie zaobserwowano znaczących różnic w wysokości dochodu badanych przy uwzględnieniu kategorii płci. Można jedynie powiedzieć, że dochód rodzin nieletnich dziewcząt częściej przekraczał próg 1286 oraz 2700 zł (łącznie różnica 9 p.p.). Częściej również ich rodziny żyły na poziomie poniżej minimum socjalnego (2 p.p.).

41% rodzin żyło w warunkach przeciętnych, definiowanych jako posiadanie starego domu bądź mieszkania z odpowiednim wyposażeniem. Warunki blisko 17% zostały określone jako dobre bądź bardzo dobre. Natomiast 10% zamieszkiwało w warunkach złych oraz bardzo złych. W 20% nie udało się zakwalifikować sytuacji mieszkaniowej według przyjętych kategorii. Nie zauważono również znaczących różnic w warunkach mieszkaniowych nieletnich dziewcząt oraz nieletnich chłopców. Dziewczęta trochę częściej zamieszkiwały w warunkach dobrych, rzadziej natomiast warunki mieszkaniowe ich rodzin zostały określone jako przeciętne, złe czy bardzo złe (różnice 1–3 p.p.).

Szczegółowa analiza sytuacji mieszkaniowej pozwoliła na wynotowanie innych informacji. Mieszkania 16 rodzin były zadłużone, w tym stan techniczny czterech z nich określono jako zły. 14 rodzin wynajmowało mieszkanie (12 w warunkach dobrych). U dziewięciu rodzin pojawił się problem braku łazienki bądź dzielenia jej z sąsiadami. W ośmiu przypadkach mieszkanie nie było przystosowane do liczby zamieszkujących je osób. Dodatkowo mieszkania siedmiu rodzin wymagały remontu. Odnotowano fakt zamieszkiwania na osiedlu o wysokim stopniu nasycenia problemami społecznymi (w dwóch przypadkach).

Wyniki badań własnych porównano z badaniami nieletnich sprawczyń, wobec których w 2000 r. toczyły się sprawy o popełnienie czynu karalnego, autorstwa Dagmary Woźniakowskiej-Fajst. Z badań tych wynika, że warunki mieszkaniowe nieletnich dziewcząt były nieco lepsze od warunków odnotowanych w badaniach własnych. Autorka blisko 81% z nich oceniła jako dobre, bardzo dobre lub przeciętne (w badaniach własnych odsetek ten oscylował na poziomie 60%)⁶⁰.

Analiza danych zawartych w tabelach 13–14 pozwala na wnioskowanie, że w środowiskach wychowawczych badanych występowały liczne problemy. Trzy główne, pojawiające się najliczniej, to alkoholizm, przestępczość bądź pobyt w zakładzie karnym oraz przemoc domowa. Niemal połowa ojców nieletnich nadużywała alkoholu bądź była uzależniona od tej substancji. Problem alkoholizmu w znacznie mniejszym stopniu dotyczył matek badanych (różnica 24 p.p.). Ojciec co trzeciego nieletniego dopuścił się popełnienia czynu zabronionego bądź przebywał w zakładzie karnym. Ponadtrzykrotnie rzadziej problem przestępczości dotyczył matek nieletnich. Około 30% ojców i tylko 2% matek badanych było sprawcami przemocy domowej. Stosunek ten zachowuje inne proporcje, gdy w analizie zjawiska przemocy

⁶⁰ *Ibidem*, s. 424.

zostanie uwzględniona ofiara. Matka prawie co dziesiątego nieletniego doświadczyła przemocy. Wśród ojców odnotowano jedynie dwa przypadki, co stanowi niespełna 1%. Z ciężką, przewlekłą chorobą bądź niepełnosprawnością fizyczną zmagają się 4% ojców i 6% matek. Problem uzależnienia od narkotyków dotyczył dokładnie 12 rodziców (w tym dziewięciu ojców). W tylu samo przypadkach zanotowano chorobę psychiczną (przy czym w dziewięciu została ona zdiagnozowana u matek).

Tabela 12. Warunki mieszkaniowe

	Płeć				Ogółem	
	dziewczęta		chłopcy		N	%
	N	%	N	%		
Bardzo dobre: własny dom/własne duże (pow. 80 m ²) mieszkanie oraz odpowiednie wyposażenie	4	5,1	16	5,0	20	5,0
Dobre: własny mały dom/własne mieszkanie oraz odpowiednie wyposażenie	11	14,1	35	11,0	46	11,6
Przeciętne: stary dom/mieszkanie wyposażone w podstawowe sprzęty	31	39,7	133	41,7	164	41,3
Złe: stary dom/mieszkanie wyposażone w podstawowe sprzęty, zaniedbane, brudno	5	6,4	29	9,1	34	8,6
Bardzo złe, np. gnijące ściany, pomieszczenia garażowe, komórka	0	0,0	4	1,3	4	1,0
Inne	16	20,5	63	19,8	79	19,9
Brak danych	11	14,1	39	12,2	50	12,6
Ogółem	78	100,0	319	100,0	397	100,0

Źródło: opracowanie własne.

Rodzice badanych nieletnich znacząco się od siebie różnili. Zdecydowanie częściej wszystkie wskazane powyżej problemy dotyczyły rodziców nieletnich chłopców. Największe różnice odnotowano w kategoriach występujących najliczniej. Dość liczny udział stanowi tzw. kategoria innych problemów, wykraczających poza przyjęte kategorie. Wśród nich najliczniej odnotowano ograniczenie władzy rodzicielskiej (w ok. 40%) oraz jej pozbawienie (w 24%).

Warto wspomnieć, że podobne problemy występowały także w rodzinach dziesięcio-jedenastolatków badanych przez Ewę Żabczyńską. Problem uzależnienia od alkoholu pojawił się u blisko połowy ojców (44%) oraz u co drugiej matki. Prawie 20% ojców popełniło przestępstwo bądź przebywało w zakładzie karnym. Przeszłość matek miała miejsce tylko w 9%⁶¹.

⁶¹ E. Żabczyńska, *Przeszłość dzieci...*, op. cit., s. 46, 47.

Badania wychowanków zakładów poprawczych, którzy po opuszczeniu placówki powrócili do przestępstwa, pozwalają na odnotowanie nieco wyższych proporcji. Alkoholizm występował w 63% rodzin, kryminalna przestępczość ojca – w 49% (u matek odsetek ten wyniósł 11% – podobnie jak w badaniach własnych). Kolejnym problemem, który pojawił się w środowisku wychowania byłych wychowanków zakładów poprawczych, była przemoc domowa (34%). W zdecydowanej większości przypadków jej sprawcą był ojciec (71%). Występowanie matek w roli sprawczyni przemocy miało miejsce jedynie w 6% przypadków (w badaniach własnych poziom ten nie przekroczył 3%)⁶².

Autorki badań nad nieletnimi sprawcami czynów poważnych (wymienionych w art. 10 § 2 kk) we wnioskach napisały: „Sprawcy odpowiadający w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym⁶³ mieli najmniej problemowe rodziny. Sprawcy z postępowania karnego zaś mieli je najsilniej zaburzone”. Podkreślają przy tym, że problemy te mogły znacząco wpłynąć na demoralizację nieletniego. Potwierdza to zbadana zależność między występowaniem ich w rodzinie a demoralizacją nieletniego, która okazała się istotna statystycznie⁶⁴.

Tabela 13. Problemy dotyczące matki nieletniego

	Płeć				Ogółem	
	dziewczęta		chłopcy		N	%
	N	%	N	%		
Alkoholizm	18	4,5	83	20,9	101	25,4
Ofiara przemocy	6	1,5	32	8,1	38	9,6
Przestępczość/pobyt w zakładzie karnym	6	1,5	31	7,8	37	9,3
Sprawca przemocy	3	0,8	6	1,5	9	2,3
Ciężka przewlekła choroba/niepelnosprawność fizyczna	2	0,5	23	5,8	25	6,3
Choroba psychiczna	2	0,5	7	1,8	9	2,3
Narkomania	1	0,3	2	0,5	3	0,8
Inne	36	9,1	143	36,0	179	45,1
<i>Odsetki nie sumują się do 100 – możliwy wybór wielokrotny</i>						

Zródło: opracowanie własne.

⁶² K. Drapała, R. Kulma, *Powrotność do przestępstwa...*, op. cit., s. 218, 219.

⁶³ Badania zostały przeprowadzone przed nowelizacją wprowadzoną w ustawie z dnia 30 sierpnia 2013 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2013 r. poz. 1165). Wejście w życie 2 stycznia 2014 r. ustawy sierpniowej zmieniło dotychczasowy model postępowania z nieletnimi, w tym m.in. zlikwidowany został podział na postępowanie opiekuńczo-wychowawcze oraz poprawcze na rzecz postępowania jednolitego.

⁶⁴ B. Czarna-Działuk, K. Drapała, A. Więcek-Durańska, *Odpowiedzialność nieletnich...*, op. cit., s. 294.

Tabela 14. Problemy dotyczące ojca nieletniego

	Płeć				Ogółem	
	dziewczęta		chłopcy			
	N	%	N	%	N	%
Alkoholizm	30	7,6	165	41,6	195	49,1
Przestępczość/pobył w zakładzie karnym	19	4,8	106	26,7	125	31,5
Sprawca przemocy	19	4,8	102	25,7	121	30,5
Ciężka przewlekła choroba/niepełnosprawność fizyczna	5	1,3	12	3,0	17	4,3
Narkomania	1	0,3	8	2,0	9	2,3
Choroba psychiczna	0	0,0	3	0,8	3	0,8
Ofiara przemocy	0	0,0	2	0,5	2	0,5
Inne	37	9,3	160	40,3	197	49,6

Odsetki nie sumują się do 100 – możliwy wybór wielokrotny

Źródło: opracowanie własne.

10.2. Studium przypadku – wybrane przykłady

Poniżej zostały zamieszczone dwa przypadki badanych. Jak już wspomniano, są to krótkie charakterystyki samych nieletnich, jak również środowisk, w jakich się wychowywali, ze wskazaniem rodzaju popełnionego czynu oraz zastosowanego środka.

Przypadek 1⁶⁵

Nieletni J.K., powód wszczęcia postępowania: popełnienie czynu karalnego zakwalifikowanego z art. 197 § 3 pkt 2 kk, pokrzywdzony: 4,5-letni chłopiec z sąsiedztwa, orzeczony środek: młodzieżowy ośrodek wychowawczy.

Nieletni był uczniem pierwszej klasy gimnazjum. Opuszczał zajęcia szkolne i osiągał słabe wyniki w nauce, w związku z czym powtarzał raz klasę. Nie przygotowywał się do lekcji i używał wulgaryzmów wobec nauczycieli. Poza terenem szkoły nie odnotowano problemów. Przedmiotowa sprawa była natomiast pierwszą w jego życiu.

Nieletniego wychowywała samotnie matka. Ojciec zmarł w wyniku choroby nowotworowej, gdy J.K. miał sześć lat. Nadużywał on alkoholu. Matka zakończyła edukację na szczeblu podstawowym. Pracowała fizycznie. W wywiadzie środowiskowym została określona jako niewydolna wychowawczo. Nieletni miał pięcioro starszego rodzeństwa, które stwarzało problemy w domu oraz w szkole. Wobec rodzeństwa nieletniego stosowane były zarówno nadzór, jak i dozór kuratora. Sytuacja materialno-bytowa rodziny została określona jako zła.

⁶⁵ Nieletni, nr 327, Sąd Rejonowy w E.

Przypadek 2⁶⁶

Nieletni K.S., powód wszczęcia postępowania: wykazywanie przejawów demoralizacji, orzeczony środek: umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym.

Nieletni był uczniem piątej klasy szkoły podstawowej. Na zajęciach lekcyjnych nie wykonywał poleceń nauczycieli. Przejawiał zachowania agresywne wobec rówieśników i nauczycieli. Wychowywał się w domu dziecka, gdzie stwarzał problemy wychowawcze i skąd podejmował liczne ucieczki. K.S. był wcześniej umieszczony w młodzieżowym ośrodku socjoterapii, gdzie – jak wynika z opinii dyrektora placówki – ignorował polecenia wychowawcy oraz łamał regulamin szkoły.

Matka nieletniego, z wykształceniem podstawowym, pracowała zarobkowo jako sprzedawczyni. Była osobą upośledzoną umysłowo w stopniu lekkim. Natomiast ojciec miał wykształcenie zawodowe i w toku trwania sprawy przebywał w zakładzie karnym. Oboje rodzice byli niewydolni wychowawczo. Sąd ograniczył władzę rodzicielską matce i pozbawił jej ojca nieletniego. Zespół diagnostyczny rodzinnego ośrodka diagnostyczno-konsultacyjnego w opinii diagnostycznej napisał: „zachowanie nieletniego jest przejawem zarówno wzrastania w warunkach rodziny patologicznej i stosowania przez ojca przemocy wobec rodziny, jak również zaniedbań wychowawczych rodziców”.

Jak wynika z powyższych opisów, badani nieletni stwarzali problemy w szkole oraz w domu. W pierwszym przypadku polegały one na opuszczaniu zajęć szkolnych, powtarzaniu klasy oraz uzyskiwaniu niskich ocen, w drugim natomiast – na agresywnym zachowaniu wobec rówieśników, stwarzaniu problemów wychowawczych oraz podejmowaniu ucieczek z instytucji opiekuńczo-wychowawczej. Co istotne, z dużą dozą prawdopodobieństwa można założyć, że podłożem tych zachowań były problemy występujące w rodzinach biologicznych, w tym: niskie wykształcenie, niewydolność wychowawcza, alkoholizm, przestępcze zachowania rodzeństwa, karalność członków rodziny.

10.3. Analiza wpływu zachowań rodziców na zachowania dzieci

Ostatnim elementem tej części opracowania jest analiza wpływu problemów występujących w rodzinie na problemy stwarzane przez nieletnich. Do analizy tej wybrano trzy problemy odnotowane najliczniej zarówno w grupie matek, jak i ojców. Są to: przestępczość/karalność, przemoc domowa (łącznie kategorie „sprawca przemocy”, „ofiara przemocy”) oraz uzależnienie od alkoholu lub nadużywanie tej substancji.

Informację o działalności niezgodnej z prawem rodziców badanych bądź o ich pobycie w jednostkach penitencjarnych udało się ustalić w 340 przypadkach. Na podstawie uzyskanych danych można stwierdzić, że nieletni, wobec których sąd

⁶⁶ Nieletni, nr 182, Sąd Rejonowy P.G.

w 2014 r. orzekł jeden z najsurowszych środków wymienionych w art. 6 u.p.n., w 42% wychowywali się w rodzinach, w których istniał wzorzec przestępczego zachowania. W podobnym odsetku nieletni mieli do czynienia z przemocą domową – blisko 39%. Najczęściej jednak byli świadkami nadużywania alkoholu przez rodziców. Problem ten pojawił się w ponad 66% przypadków. Mimo że wszystkie badane zależności okazały się nieistotne statystycznie ($p > 0,05$), analiza danych zamieszczonych w tabelach 15–18 pozwala na zaobserwowanie dwóch głównych tendencji. Po pierwsze, 69,1% nieletnich spożywających alkohol poza terenem szkoły wychowywało się w rodzinie z problemem alkoholowym. Po drugie, 41,3% badanych, którzy zachowywali się agresywnie wobec nauczycieli oraz 42,4% – wobec rówieśników, było świadkami przemocy domowej. Również 40,9% przejawiających zachowania agresywne poza szkołą wychowywało się w środowiskach, w których przemoc ta miała miejsce.

Analiza tych danych pozwala również na inną obserwację: dzieci wychowujące się w środowiskach, w których nie występowały wymienione powyżej problemy, również przejawiały zachowania agresywne, jak i spożywały alkohol. Niemniej jednak należy zwrócić uwagę na pewną różnicę występującą między tymi dwoma grupami. Odsetki wymienione w odpowiedzi „tak”, wskazującej na zaistnienie danego zachowania, były różne, przy czym w kategorii spożywania alkoholu poza terenem szkoły przyjmowały większe wartości u dzieci wychowujących się w rodzinach, w których problem ten występował.

Tabela 15. Alkoholizm w rodzinie a spożywanie alkoholu przez nieletnich

			Problemy nieletniego w domu i poza szkołą – alkohol		Ogółem
			nie	tak	
Alkoholizm rodziców	nie	N	45	73	118
		%	39,1	30,9	33,6
	tak	N	70	163	233
		%	60,9	69,1	66,4
Ogółem		N	115	236	351
		%	100,0	100,0	100,0
Phi	0,081 (ns)*				

* Zależność nieistotna statystycznie.

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 16. Przemoc w rodzinie a zachowania agresywne wobec nauczycieli

			Problemy nieletniego w szkole – agresja wobec nauczycieli		Ogółem
			nie	tak	
Przemoc domowa	nie	N	127	74	201
		%	63,2	58,7	61,5
	tak	N	74	52	126
		%	36,8	41,3	38,5
Ogółem		N	201	126	327
		%	61,5	38,5	100,0
Phi	0,045 (ns)*				

* Zależność nieistotna statystycznie.

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 17. Przemoc w domu a zachowania agresywne wobec rówieśników

			Problemy nieletniego w szkole – agresja wobec rówieśników		Ogółem
			nie	tak	
Przemoc domowa	nie	N	110	91	201
		%	65,1	57,6	61,5
	tak	N	59	67	126
		%	34,9	42,4	100,0
Ogółem		N	169	158	327
		%	100,0	100,0	100,0
Phi	0,077 (ns)*				

* Zależność nieistotna statystycznie.

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 18. Przemoc w domu a zachowania agresywne poza szkołą

			Problemy nieletniego w domu i poza szkołą – zachowania agresywne		Ogółem	
			nie	tak		
Przemoc domowa	nie	N	99	104	203	
		%	64,3	59,1	61,5	
	tak	N	55	72	127	
		%	35,7	40,9	100,0	
Ogółem			N	154	176	330
			%	100,0	100,0	100,0
Phi	0,053 (ns)*					

* Zależność nieistotna statystycznie.

Źródło: opracowanie własne.

11. Wnioski

Na podstawie przeprowadzonej analizy można powiedzieć, że badani nieletni, którzy spotkali się z jedną z najsurowszych reakcji sądu dla nieletnich zakreślonej przepisami obowiązującej u.p.n., tj. orzeczeniem izolacyjnego środka wychowawczego w postaci umieszczenia w młodzieżowym ośrodku wychowawczym lub zakładzie poprawczym, to przede wszystkim:

- chłopcy (80%), którzy w wieku 15–16 lat (68%) dopuścili się popełnienia czynu karalnego (81%), skierowanego głównie przeciwko mieniu (52%);
- zamieszkujący przede wszystkim miasta liczące do 50 tys. mieszkańców (32%);
- realizujący obowiązek szkolny na poziomie gimnazjalnym (73%);
- stwarzający problemy w szkole: polegające zwłaszcza na opuszczaniu zajęć szkolnych (w blisko 78%), powtarzaniu klas (w ponad 66%), uzyskiwaniu słabych wyników w nauce (w ok. 64%);
- sprawiający problemy także poza terenem szkoły poprzez palenie papierosów (ponad 70%), spożywanie alkoholu (63%), stwarzanie problemów wychowawczych, agresywne zachowanie, ucieczki z domu, popełnianie czynów karalnych (odpowiednio po ok. 50%);
- mający wcześniejsze doświadczenie z wymiarem sprawiedliwości dla nieletnich (62%) oraz uprzednio orzeczone środki (89%) – w tym w blisko 60% nadzór kuratora.

Czy nieletnie dziewczęta różniły się od nieletnich chłopców? W celu udzielenia odpowiedzi na tak skonstruowane pytanie w tabeli 19 dokonano zestawienia cech zdefiniowanych w części drugiej niniejszego opracowania, jako składowe pojęcia „sylwetka

nioletniego”. Zestawienie to uwzględnia kryterium płci. Analizując zamieszczone w nim dane, można najogólniej powiedzieć, że badani nieletni byli w podobnym wieku, kontynuowali naukę szkolną na podobnym poziomie, zamieszkiwali tereny miejskie, stwarzali problemy w szkole oraz poza nią, mieli wcześniejsze doświadczenie z wymiarem sprawiedliwości, jak również popełniali czyny skierowane głównie przeciwko mieniu. Dokładniejsza analiza pozwala na zauważenie znaczących różnic. Popełnienie czynu karalnego jako powodu wszczęcia postępowania było cechą charakterystyczną chłopców (80%). Chłopcy byli starsi od badanych dziewcząt. 36,8% w chwili popełnienia czynu karalnego miało 16 lat, przy odsetku 15,6% tej grupy wiekowej u dziewcząt. Badanych nie różnicuje poziom szkolny – ok. 60% uczyło się w gimnazjum. Z terenów wiejskich trochę częściej pochodzili nieletni chłopcy (różnica 3,7 p.p.). Nioletnie dziewczęta częściej stwarzały problemy w domu w postaci palenia papierosów, spożywania alkoholu, ucieczek z domu, problemów wychowawczych, zachowań agresywnych, rzadziej natomiast dopuszczały się popełnienia czynów karalnych oraz korzystały z narkotyków. Stwarzane przez nie problemy w szkole w postaci wagarów oraz uzyskiwania słabych wyników odnotowano częściej. Natomiast chłopcy dominowali w powtarzaniu klas, przejawianiu zachowań agresywnych wobec rówieśników i nauczycieli. Dość znacznie badane grupy różnicuje wcześniejszy kontakt z wymiarem sprawiedliwości dla nieletnich, którego powodem było popełnienie czynu karalnego – 9% dziewcząt i blisko 28% chłopców – oraz stosowane uprzednio środki wychowawcze. Każdy z wymienionych w poniższej tabeli sąd stosował częściej wobec chłopców. Największe różnice widoczne są w kategorii nadzoru kuratora (blisko dwukrotnie więcej), umieszczenia w młodzieżowym ośrodku wychowawczym (różnica 18,3 p.p.), zobowiązania do określonego postępowania (10,3 p.p.) oraz upomnienia (10 p.p.). Powodem wydania w sprawie orzeczenia – tj. umieszczenia w młodzieżowym ośrodku wychowawczym 74,4% dziewcząt oraz 38,6% chłopców, w zakładzie poprawczym (zarówno w formie bezwzględnej, jak i z warunkowym zawieszeniem jego wykonania) odpowiednio: 25,6% i 61,4% – było głównie: popełnienie czynu skierowanego przeciwko mieniu. To, co różnicuje, to kaliber tych czynów – ponad 56% w grupie chłopców było kwalifikowanych jako czyn z kodeksu karnego (22,2% u dziewcząt). Natomiast dziewczęta częściej popełniały czyny skierowane przeciwko życiu i zdrowiu (różnica 6,8 p.p.) oraz przeciwko wolności (10,5 p.p.).

Środowisko wychowawcze badanych nieletnich stanowiła:

- pełna rodzina (29%, przy czym uwzględnienie w tej kategorii struktur zrekonstruowanych i adopcyjnych pozwala na odnotowanie, że 56% badanych miało oboje rodziców), w której rodzice legitymowali się głównie wykształceniem zawodowym i podstawowym oraz pracowali zarobkowo (odpowiednio 40% dla matek i ojców badanych);
- uzyskująca miesięczny dochód nieprzekraczający 2700 zł, a zatem progę średniego miesięcznego wynagrodzenia za 2014 r. (dotyczy 25% rodzin, w którym możliwe było dokonanie ustaleń w tym zakresie);

Tabela 19. Sylwetki nieletnich

Sylwetka badanych nieletnich	Dziewczęta	Chłopcy
Przesłanka inicjująca postępowanie (w %)	popęlnienie czynu karalnego – 20 wykazywanie przejawów demoralizacji – 45	popęlnienie czynu karalnego – 80 wykazywanie przejawów demoralizacji – 55
Wiek w chwili popełnienia czynu (w %)	14 lat – 28,9 15 lat – 37,8 16 lat – 15,6	14 lat – 19,9 15 lat – 32,5 16 lat – 36,8
Poziom szkolny (w %)	gimnazjum – 61,5	gimnazjum – 59,2
Miejsce zamieszkania (w %)	miasto – 83,3	miasto – 79,6
Zachowanie w domu (w %)	papierosy – 74,4 alkohol – 73,1 problemy wychowawcze – 74,4 zachowania agresywne – 57,7 ucieczki z domu – 80,8 popęlnianie czynów karalnych – 33,3 narkotyki – 41,0	papierosy – 71,8 alkohol – 64,6 problemy wychowawcze – 61,1 zachowania agresywne – 50,8 ucieczki z domu – 41,7 popęlnianie czynów karalnych – 52,7 narkotyki – 43,9
Zachowanie w szkole (w %)	wagary/ucieczki ze szkoły – 82,1 powtarzanie klas – 56,4 słabe wyniki w nauce – 70,5 agresja wobec rówieśników – 28,2 agresja wobec nauczycieli – 24,4	wagary/ucieczki ze szkoły – 76,8 powtarzanie klas – 68,7 słabe wyniki w nauce – 62,1 agresja wobec rówieśników – 48,6 agresja wobec nauczycieli – 39,2
Wcześniejszy kontakt z wymiarem sprawiedliwości dla nieletnich (w %)	z powodu popełnionego czynu karalnego – 9,0 z powodu wykazywanych przejawów demoralizacji – 33,3	z powodu popełnionego czynu karalnego – 27,9 z powodu wykazywanych przejawów demoralizacji – 38,2
Wcześniej stosowane środki (w %)	nadzór kuratora – 32,1 młodzieżowy ośrodek wychowawczy – 7,7 zobowiązanie do określonego postępowania – 10,3 upomnienie – 6,4 młodzieżowy ośrodek socjoterapii – 7,7	nadzór kuratora – 63,0 młodzieżowy ośrodek wychowawczy – 26,0 zobowiązanie do określonego postępowania – 21,6 upomnienie – 16,6 młodzieżowy ośrodek socjoterapii – 15,4
Rodzaj popełnionego czynu (w %)	przeciwko mieniu – 22,2 przeciwko życiu i zdrowiu – 26,7 wykroczenie przeciwko mieniu – 17,8 przeciwko wolności – 15,6	przeciwko mieniu – 56,3 przeciwko życiu i zdrowiu – 19,9 wykroczenie przeciwko mieniu – 5,8 przeciwko wolności – 5,1
Rodzaj zastosowanego środka (w %)	młodzieżowy ośrodek wychowawczy – 74,4 zakład poprawczy – 25,6	młodzieżowy ośrodek wychowawczy – 38,6 zakład poprawczy – 61,4

Źródło: opracowanie własne.

- mieszkająca w przeciętnych warunkach bytowych (41%);
- w której występowały trzy główne problemy, tj. alkoholizm, przestępczość bądź pobyt w zakładzie karnym oraz przemoc domowa (w tym blisko połowa ojców badanych nadużywała alkoholu bądź była od niego uzależniona, co trzeci miał za sobą kryminalną przeszłość).

Czy środowiska wychowawcze badanych nieletnich różniły się? Czy można mówić o różnych czynnikach ryzyka występujących w rodzinach zarówno nieletnich dziewcząt, jak i chłopców? Czynniki te na potrzeby niniejszego opracowania zdefiniowano jako wychowanie w rodzinie niepełnej, niski poziom wykształcenia rodziców, brak zatrudnienia, zła sytuacja finansowa, złe warunki bytowe, występujący w rodzinie problem alkoholowy, przemoc domowa oraz karalność lub pobyt w zakładzie karnym. Wybór ten uzasadnia przegląd literatury zamieszczony we wprowadzeniu, jak również dostępność materiału badawczego w tym zakresie. Dane zamieszczone w tabeli 20 pozwalają na stwierdzenie zgodne z tezą postawioną przez Flood-Page i innych, że czynniki ryzyka występujące w środowisku wychowawczym nieletnich chłopców są tożsame także grupie nieletnich dziewcząt. Jednak wartości odnotowane w grupie chłopców są wyższe niemal w każdej kategorii. Podsumowując, należy stwierdzić, że 60,2% nieletnich dziewcząt oraz 55,2% nieletnich chłopców wychowywało się w pełnych rodzinach (biologicznych, adopcyjnych, zrekonstruowanych). Rodzice badanych dziewcząt byli lepiej wykształceni od rodziców badanych chłopców. Częściej również były to osoby pracujące. W złych i bardzo złych warunkach bytowych wychowywało się 6,4% dziewcząt oraz 10,3% chłopców. Sytuacja finansowa 9,1% rodzin dziewcząt oraz 9,6% chłopców została określona jako zła lub bardzo zła, tj. nieprzekraczająca poziomu wynagrodzenia minimalnego oraz minimum socjalnego. Istotne wydaje się wskazanie znaczących różnic w zakresie problemów występujących u matek i ojców badanych. Matki nieletnich dziewcząt rzadziej były uzależnione od alkoholu (różnica 16,4 p.p. w stosunku do grupy matek nieletnich chłopców), doświadczały przemocy domowej lub ją stosowały (różnica 7,3 p.p.) oraz dopuszczały się zachowań niezgodnych z prawem bądź przebywały w zakładach karnych (6,3 p.p.). Jeszcze większe różnice widoczne są w kategorii problemów występujących u ojców badanych. Alkoholizm odnotowano u 7,6% nieletnich dziewcząt i aż 41,6% nieletnich chłopców. Mniejsze, choć nadal znaczące różnice dotyczyły: karalności ojców badanych (częściej chłopców – różnica 21,9 p.p.) oraz przemocy domowej (również częściej w grupie chłopców – różnica 21,4 p.p.).

Tabela 20. Czynniki ryzyka występujące w środowisku nieletnich

Środowisko wychowawcze	Dziewcząt	Chłopców
Struktura rodziny (w %)	pełna – 26,9 adopcyjna – 11,5 zrekonstruowana – 21,8 samotne wychowanie – 20,5	pełna – 29,2 adopcyjna – 5,0 zrekonstruowana – 21,0 samotne wychowanie – 26,3
Wykształcenie matki (w %)	podstawowe – 37,7 średnie – 21,3 zawodowe – 34,4 wyższe – 4,9	podstawowe – 40,5 średnie – 15,8 zawodowe – 35,9 wyższe – 4,2
Wykształcenie ojca (w %)	podstawowe – 25,6 średnie – 4,7 zawodowe – 60,5 wyższe – 9,3	podstawowe – 32,7 średnie – 10,2 zawodowe – 54,6 wyższe – 0,5
Sytuacja zawodowa matki (w %)	pracuje – 51,4	pracuje – 40,5
Sytuacja zawodowa ojca (w %)	pracuje – 53,8	pracuje – 49,6
Warunki bytowe (w %)	dobrze i bardzo dobrze – 19,2 przeciętne – 39,7 złe i bardzo złe – 6,4	dobrze i bardzo dobrze – 16,0 przeciętne – 41,7 złe i bardzo złe – 10,3
Sytuacja finansowa rodziny (w %)	przeciętna (więcej niż wynagrodzenie minimalne, mniej niż średnia krajowa) – 36,4 dobra (powyżej średniej) – 20,0 zła i bardzo zła (poniżej średniej, poniżej minimum socjalnego) – 9,1	przeciętna (więcej niż wynagrodzenie minimalne, mniej niż średnia krajowa) – 31,2 dobra (powyżej średniej) – 18,0 zła i bardzo zła (poniżej średniej, poniżej minimum socjalnego) – 9,6
Problemy matki (w %)	alkoholizm – 4,5 przestępczość/pobyt w zakładzie karnym – 1,5 przemoc domowa – 2,3	alkoholizm – 20,9 przestępczość/pobyt w zakładzie karnym – 7,8 przemoc domowa – 9,6
Problemy ojca (w %)	alkoholizm – 7,6 przestępczość/pobyt w zakładzie karnym – 4,8 przemoc domowa – 4,8	alkoholizm – 41,6 przestępczość/pobyt w zakładzie karnym – 26,7 przemoc domowa – 26,2

Źródło: opracowanie własne.

Podsumowanie

Celem opracowania była próba udzielenia odpowiedzi na pytanie, kim byli nieletni, wobec których w 2014 r. sąd orzekł prawomocnie jeden z najsurowszych środków wymienionych w art. 6 u.p.n., tj. izolacyjny środek wychowawczy w postaci umieszczenia w młodzieżowym ośrodku wychowawczym lub w zakładzie poprawczym,

w tym przede wszystkim: czy można wyróżnić zmienne, które zwiększyły prawdopodobieństwo popełnienia czynu karalnego. Wyodrębniono osiem szczegółowych pytań badawczych, przede wszystkim: czy płeć, wiek, poziom szkolny, miejsce zamieszkania, negatywne zachowanie w szkole i poza nią, wcześniejszy kontakt z wymiarem sprawiedliwości wpływają na częstsze popełnianie czynów karalnych oraz czy możliwe do zidentyfikowania czynniki ryzyka występujące w środowisku rodzinnym różnicuje płeć badanych. Przeprowadzona analiza pozwala na wnioskowanie, że wymienione zmienne mogły przyczynić się do zaangażowania w konflikt z prawem. Należy przyjąć, że relacja ta miała następujący kierunek: prawdopodobieństwo popełnienia czynu karalnego zwiększył fakt bycia chłopcem, w wieku 15–16 lat, mieszkającym w mieście, stwarzającym problemy w szkole i poza nią oraz mającym wcześniejsze doświadczenie z sądem, w ramach tego doświadczenia natomiast – wcześniej orzeczone środki. Tak zinterpretowane relacje potwierdzają dane statystyczne zamieszczone w niniejszym opracowaniu. Zmienną „poziom szkolny” uznano za mającą związek z wiekiem badanych, ale niewpływającą bezpośrednio na podejmowanie działań niezgodnych z prawem.

Podjęta została również próba porównania sylwetek badanych nieletnich dziewcząt z sylwetkami nieletnich chłopców. Ogólnie można uznać, że nieletni ci byli podobni. Niemniej jednak szczegółowa analiza poszczególnych cech pozwala dostrzec znaczące różnice, w tym głównie w zakresie przesłanek inicjujących postępowanie, wieku w chwili popełnienia czynu, rodzaju stwarzanych problemów, wcześniejszego kontaktu z wymiarem sprawiedliwości oraz rodzaju i częstotliwości stosowanych uprzednio środków wychowawczych.

Nieletni chłopcy to głównie uczniowie gimnazjum (59,2%), których sprawy zainicjował czyn karalny (80% ogółu czynów), popełniony w wieku 16 lat (36,8%), zamieszkujący tereny miejskie (79,6%), częściej popełniający czyny karalne (52,7%) oraz używający substancji psychoaktywnych lub środków odurzających (43,9%), powtarzający klasy (68,7%) i zachowujący się agresywnie w szkole (48,6% wobec rówieśników, 39,2% – nauczycieli). Chłopcy ci częściej mieli wcześniejszą sprawę w sądzie spowodowaną popełnieniem czynu karalnego (27,9%). Częściej również sąd stosował wobec nich środki wychowawcze w postaci nadzoru kuratora, umieszczenia w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, zobowiązania do określonego postępowania, upomnienia.

Nieletnie dziewczęta to również uczennice gimnazjum (61,5%), których sprawy znacznie częściej świadczyły o przejawach demoralizacji (45% ogółu), mieszkające w miastach (83,3%), częściej wagarujące i osiągające słabe wyniki w nauce (odpowiednio: 82,1% i 70,5%) oraz spożywające alkohol (73,1%), stwarzające problemy wychowawcze (74,4%), zachowujące się agresywnie w domu (57,%) i dokonujące ucieczek (80,8%). Rzadziej natomiast miały wcześniejszą sprawę w sądzie (zwłaszcza z powodu popełnionego wcześniej czynu karalnego). Rzadziej również sąd stosował wobec nich wymienione wyżej środki wychowawcze.

Ostatnim etapem rozważań było ustalenie, czy występujące w środowisku rodzinnym czynniki ryzyka (zdefiniowane przy wykorzystaniu zmiennych: niepełna rodzina, niski poziom wykształcenia, niski status ekonomiczny, złe warunki bytowe, problemy występujące u rodziców badanych) różnicują płęć badanych nieletnich. O ile wszystkie wymienione zmienne zostały odnotowane w każdej z grup, o tyle zdecydowanie częściej pojawiały się one wśród nieletnich chłopców i ich rodzin. Można zatem powiedzieć, że zidentyfikowane czynniki były spójne dla obu grup, występowały w nich natomiast z różnym nasileniem, w tym zdecydowanie mniej korzystny charakter tego nasilenia pojawił się w grupie chłopców.

Podsumowując, należy zaznaczyć, że ustalenia dokonane na podstawie przeprowadzonej analizy wyników badań nie różnią się znacząco od wyników innych badaczy. Charakterystyka sylwetek nieletnich, jak również zaobserwowanie i przeanalizowanie czynników ryzyka występujących w środowiskach wychowawczych badanych nie są niczym nowym. Potwierdzają jedynie przyjęte dotychczas założenia. Uświadamiają jednocześnie, że czynniki te są nadal aktualne, a ponadto – rzeczywiście występują u młodych ludzi, których zachowanie niezgodne z prawem zrodziło konieczność podjęcia ingerencji ze strony sądu dla nieletnich. Scharakteryzowane zostało również środowisko będące – zgodnie z ustaleniami dostępnej literatury – głównym źródłem niedostosowania społecznego.

Reagowanie na problemy – zauważone zarówno u samego nieletniego, jak i w jego środowisku wychowawczym – wydaje się niezbędną i podstawową czynnością zmierzającą do zapobiegania przestępczości nieletnich. Reakcja ta powinna być jednak zarówno natychmiastowa, jak i kompleksowa, co oznacza, że zasięgiem powinna objąć nieletniego i jego rodzinę⁶⁷. Potwierdzenie zasadności takiego działania odnajdujemy już w opracowaniu *Dziecko i przestępstwo* Aleksandra Mogilnickiego. Autor ten pisze:

[dziecko, które spełniło przestępstwo, to człowiek], którego [...] nie wychowano należycie, nie wpojono weń odpowiednich zasad etycznych, nie nauczono dostosowywać się do warunków współżycia w społeczeństwie, a przytem zawsze prawie nie zaspokojono jego niezbędnych potrzeb, dano mu życie, ale nie dano możliwości utrzymania się przy tem życiu inaczej, jak tylko za pomocą działalności przeciw-społecznej⁶⁸.

Mimo że stwierdzenie to pochodzi z 1925 r., należy je uznać za aktualne i wyznaczające kierunki reakcji na zachowania problemowe dzieci, które w dalszej kolejności mogą stać się nieletnimi sprawcami.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 415.

⁶⁸ A. Mogilnicki, *Dziecko i przestępstwo*, w: D. Raś, *Przestępczość i wychowanie...*, *op. cit.*, s. 49.